

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Кафедра історії України та археології
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Сергій Панишко

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ВОЛИНИ

Навчальний посібник

Луцьк
Вежа-Друк
2025

УДК 94:908(477.82)(075.8)

П 16

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 1 від 25 вересня 2024 р.)*

Рецензенти:

Пшеничний Ю. Л. – кандидат історичних наук; завідувач відділу історії Державного історико-культурного заповідника «Дубно», доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету;

Верба Т. В. – кандидат історичних наук; головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини департаменту культури, молоді та спорту Волинської обласної державної адміністрації; асистент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Панишко Сергій

П 16 Історичне краєзнавство Волині [Текст]: навч. посіб. для здобувачів закладів загальної середньої, фахової передвищої та вищої освіти / Сергій Дмитрович Панишко. – Луцьк : Вежа-Друк, 2025. – 136 с.

ISBN 978-966-940-708-5

У виданні представлено навчальний комплекс з історичного краєзнавства Волині для здобувачів закладів загальної середньої, фахової передвищої та вищої освіти.

Для вчителів, учнів, студентів, науковців, усіх, хто цікавиться історичним краєзнавством Волині.

УДК 94:908(477.82)(075.8)

ISBN 978-966-940-708-5

© Панишко С., 2025

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Історичне краєзнавство як наукова дисципліна	6
1.1. Історичне краєзнавство в системі знань	6
1.2. Територіальний зміст поняття «край»	9
Розділ 2. Історико-географічні аспекти краєзнавчих досліджень	12
2.1. Формування території Волині як історико-географічного регіону	12
2.2. Природні чинники в історії Волині	15
Розділ 3. Історія краєзнавчих досліджень Волині	22
3.1. Зародження й розвиток краєзнавчих досліджень до початку ХХ ст.	22
3.2. Історичне краєзнавство Волині 20–80-х роках ХХ ст.	26
3.3. Сучасне історичне краєзнавство регіону	28
Розділ 4. Археологія в історичному краєзнавстві	32
4.1. Археологічні пам'ятки як джерело дослідження стародавньої історії Волині	32
4.2. Інформативність окремих категорій археологічних знахідок ...	36
Розділ 5. Давня історія Волині за даними писемних джерел	42
5.1. Давньоруські літописи та актові джерела	42
5.2. Використання архівних матеріалів	45
Розділ 6. Друковані джерела в історичному краєзнавстві	52
6.1. Історія книгодрукування на Волині	52
6.2. Волинська періодика	58
Розділ 7. Пам'ятки цивільної та промислової архітектури Волині	64
7.1. Традиційна народна дерев'яна архітектура	64
7.2. Цивільна архітектура нового та новітнього часу	69
7.3. Промислова архітектура	71

Розділ 8. Культова та оборонна архітектура	77
8.1. Культова архітектура Волині	77
8.2. Православні монастирі	79
8.3. Оборонне будівництво	81
Розділ 9. Усні джерела історичного краєзнавства	88
9.1. Топоніміка в історичному краєзнавстві	88
9.2. Народна міфологія	93
Розділ 10. Краєзнавство й етнічна історія Волині	98
10.1. Поляки й росіяни на Волині	98
10.2. Німецька та чеська колонізація Волині	100
10.3. Євреї, караїми та інші народи	104
Тематика практичних занять	107
Зразки тестових завдань	114
Література	130

ПЕРЕДМОВА

Волинь як історико-географічний регіон – це землі, що лежать у басейнах правих приток верхньої Прип'яті та верхів'ях Західного Бугу. Вона охоплює практично всю північно-західну частину України, займаючи площу близько 70 тисяч квадратних кілометрів. За своїми розмірами Волинь співрозмірна з такими європейськими країнами, як, наприклад, Чехія або Литва.

Положення регіону зумовило його багату історію в минулому, цікаве сьогодення та, безумовно, славне майбутнє. Історія Волині залишила помітний слід як у загальноєвропейських процесах, так і в розвитку України. Свідченням багатой подіями історії регіону є велика кількість різноманітних джерел, які досліджують історики та фахівці суміжних спеціальностей. Це, передусім, писемні джерела, що зберігаються в різноманітних архівах, рухомі матеріальні пам'ятки, які містяться в музейних фондах, і нерухомі, що розміщені на просторах краю.

«Історія є вчителькою життя», – говорили древні. Ця сентенція набуває особливого значення нині, коли відбуваються кардинальні зміни в житті світового суспільства. Більше того, регіональна історія таких порубіжних регіонів, як Волинь, є особливо повчальною. Тенденції розвитку сучасної європейської цивілізації характеризуються не тільки наростанням інтеграційних процесів, але й зростанням ролі окремих регіонів у житті континенту. Волинь має всі передумови стати одним із таких регіонів, тим більше, що історія доводить, що в минулому вона неодноразово вже посідала провідні позиції. Одним із завдань істориків є обґрунтування, передбачення та спрямування таких процесів. Саме ця обставина робить підготовку фахівців і наукових фундаментальних та прикладних досліджень у сфері історичного краєзнавства й регіональної історії надзвичайно актуальною. Зважаючи на процеси гуманізації суспільства, потреба в таких спеціалістах зростатиме.

Упродовж останнього тисячоліття Волинь загалом зберігала свою адміністративно-територіальну спільність, хоча на окремих етапах (феодалної роздробленості, сучасний) вона була мінімальною. Тяглість традиції територіальної спільності за умови зміни економічних укладів і суспільно-політичних систем указує на визначальність саме територіальної єдності регіону, яка проявлятиметься і в майбутньому.

Розділ 1

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА

Становлення та розвиток історичного краєзнавства тісно пов'язане з розвитком історичної науки загалом та регіональної історії зокрема. Історичне краєзнавство виконує наукові, виховні та практичні завдання.

1.1. Історичне краєзнавство в системі знань

Сучасне історичне краєзнавство – спеціальна історична дисципліна, що вміщує сукупність знань про історію певного краю. Його завданням є встановлення шляхів, закономірностей, і форм, і методів комплексного пізнання історичного розвитку краю, використання результатів історико-краєзнавчого дослідження в різних сферах життя суспільства. Історичне краєзнавство є складовою частиною загального краєзнавства, у надрах якого воно й сформувалося.

Предметом історичного краєзнавства є історія краю, а об'єктом – сукупність різноманітних джерел, що її відображають.

Історичне краєзнавство – надзвичайно інформативна дисципліна, причому воно може дати інформацію не тільки про конкретний регіон, але й про більші території. У низці випадків результати дослідження невеликих об'єктів дають уявлення про історичний розвиток значних регіонів. Так, наприклад, вивчення історії середньовічного Луцька дає змогу встановити основні віхи історії всієї Волинської землі того часу, оскільки це місто було її адміністративним центром. Спорудження першої мурованої церкви Івана Богослова в місті хронологічно збігається з виділенням Луцького князівства, будівництво замку Любарта – зі зростанням ролі Волині в складі Великого князівства Литовського, коли Луцьк за Вітовта став фактично його другою столицею, широке культове будівництво міських костелів пов'язане з посиленням католицької експансії на волинських землях. Історія практично кожного адміністративного центру відображає розвиток підпорядкованих йому територій.

Це ж саме спостерігаємо й на прикладі придонних відкладень Сакського озера, що розміщене неподалік від гирла Дніпра, за 1 тис. км від Волині. Їх дослідження дало змогу з точністю до року визначити коливання річкового стоку в басейні Дніпра впродовж кількох тисяч років, що уможливило реконструювання змін клімату, у тому числі й на Волині.

Історичне краєзнавство характеризується розмаїттям об'єктів і методів дослідження. Тому краєзнавець повинен добре володіти різноманітними спеціальними історичними дисциплінами. За допомогою краєзнавців формується широкий і різноманітний за формою й змістом фонд першоджерел, які потрібні історичній науці. Досліджуються всі сторони життя краю, відтворюються його історія та перспективи розвитку. Усе більшої ваги в краєзнавстві набуває історична екологія.

Окрім того, історичне краєзнавство є дієвим засобом навчання та виховання молоді. Воно дає змогу наблизити теорію до практики, реалізовувати міждисциплінарні зв'язки в процесі навчання, активізувати навчально-виховний процес, зробити його більш ефективним.

На сьогодні традиційно склався поділ історичного краєзнавства на: 1) шкільне; 2) громадське; 3) державне. Кожна з цих форм виконує специфічні завдання власними методами.

Найбільш масовою формою є шкільне краєзнавство. Воно може бути умовно поділене на навчальне, коли учні під керівництвом учителя вивчають історію рідного краю на уроках, та позакласне, що реалізується у формі шкільних музеїв, різноманітних гуртків, клубів, секцій, пошукових груп і т. ін. Специфічною формою залучення учнівської молоді до історико-краєзнавчих досліджень є Мала академія наук, що провадить роботу з найбільш активними учнями.

Близьким до шкільного є краєзнавство, що функціонує в межах вищих навчальних закладів. Освітньо-професійні програми підготовки бакалаврів спеціальностей історичного спрямування передбачають вивчення історичного краєзнавства та проходження відповідної практики. Студіювання цього освітнього компонента відбувається, зазвичай, за історико-географічними регіонами України.

Залучення студентів до наукового пошуку інколи дає вагомі наукові результати. Так, наприклад, студентка Волинського національ-

ного університету імені Лесі Українки в ході написання дипломної роботи встановила реальний склад Сераховичівського скарбу, що дало змогу по-новому поглянути на історію Волині епохи Великого переселення народів.

Громадське краєзнавство функціонує в межах різноманітних громадських краєзнавчих організацій. На сьогодні основною з них є Національна спілка краєзнавців України, що є правонаступницею Всеукраїнської спілки краєзнавців, заснованої в 1990 р. Великий внесок у розвиток громадського краєзнавства робить також Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Ці всеукраїнські об'єднання мають відповідні обласні організації. Специфічною формою історико-краєзнавчої роботи є створення музеїв на громадських засадах. Одним із найкращих таких музеїв на Волині є Торчинський історичний музей, створений Григорієм Гуртовим.

Державне краєзнавство – сфера діяльності державних науково-дослідних установ. Україна має розгалужену структуру краєзнавчих музеїв, що функціонують у кожному обласному центрі. Вони разом зі своїми філіалами (або районними краєзнавчими музеями) здійснюють і координують дослідження на місцях. Велику роботу проводять й у бібліотеках.

У пропаганді історико-краєзнавчої роботи, окрім власне краєзнавчих видань, важливу роль відіграють також засоби масової інформації – преса, радіо, телебачення.

Традиційним є поділ джерел історичного краєзнавства на матеріальні, писемні та усні. До матеріальних джерел належать пам'ятки історії, археології, містобудування та архітектури, мистецтва. Писемні джерела включають дві основні групи пам'яток: наративні (або розповідні) – літописи, мемуари; актові – власне історичні документи. Як джерела можуть використовуватись і різноманітні сучасні опубліковані історичні дослідження. До категорії усних джерел відносять легенди, перекази, спогади.

Серед основних видів історико-краєзнавчих досліджень можна назвати вивчення наукових публікацій, періодики, архівних фондів, комплектування й музейних колекцій, археологічні розкопки та розвідки, збирання фольклору, соціологічні обстеження.

Результати історико-краєзнавчих досліджень можуть бути використані в різноманітних сферах нашого буття. У науковій сфері це розробка наукових програм дослідження окремих місцевостей, охорона пам'яток; у господарській – для забезпечення збереження пам'яток у ході будівництва та господарської діяльності, порівняння реалій минулого й сучасного для запобігання шкідливих впливів на навколишнє середовище; у культурно-освітній та виховній роботі – виховання любові до рідного краю й України.

1.2. Територіальний зміст поняття «край»

Одним із важливих питань історичного краєзнавства є визначення територіального змісту поняття «край». Для історичної науки це тим більш актуально, що дає змогу встановити об'єктивні критерії виділення територіальних меж регіональних історичних досліджень. Насамперед відзначимо, що територіальні межі досліджень можуть бути різноманітними: вони визначаються передусім метою роботи. Однак аналіз сучасної літератури дає змогу виокремити кілька основних принципів окреслення території «краю».

Історико-географічний, або регіональний, принцип – це коли територія краю визначається географічною виділеністю та спільністю його історичної долі. Прикладами таких історико-географічних регіонів України є Подніпров'я, Слобожанщина, Галичина, Буковина, Поділля, у тому числі й Волинь. У межах цих великих історико-географічних регіонів можуть виділятися і менші, на Волині, наприклад, це зона Полісся. Відзначимо, що територія таких регіонів була більш-менш стабільною впродовж значних проміжків часу, а тому і їх дослідження найбільш повно відображають регіональну історію України.

Регіональні дослідження активно проводилися в кінці XIX – першій половині XX ст. Серед них можна назвати фундаментальну працю О. Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся». Специфіка давньої матеріальної культури визначила переважно регіональний характер археологічних досліджень. Серед останніх можна виокремити низку робіт М. Кучинка, що стосуються давньоруської археології та історії Волині.

Територіально-адміністративний принцип означає, що територія дослідження визначається сучасним адміністративним поділом України (область – район). Природно, що такі дослідження найбільшого поширення набули в другій половині ХХ ст., причому для означення території Волинської області в них часто використовувалося поняття власне Волині. У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилася низка досліджень, що стосуються окремих адміністративних районів.

Часто вивчається історія окремих населених пунктів. Серед таких робіт насамперед відзначимо 26-томну «Історію міст і сіл УРСР». Ці дослідження велися постійно, однак активна публікація таких матеріалів розпочалась із середини 80-х років ХХ ст. у зв'язку зі святкуванням ювілею низки давньоруських міст, як-от Луцьк, Володимир, Перемиль. Серед подібних досліджень можемо відзначити роботу О. Михайлюка та І. Кічія «Історія Луцька», Л. Пучковського «Історія села Литовеж» й багато інших.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте предмет та об'єкт історичного краєзнавства.
2. Проаналізуйте джерела історико-краєзнавчих досліджень.
3. Розкрийте принципи формування територіального змісту поняття «край».
4. Назвіть краєзнавчі організації України.
5. Покажіть роль Волинського краєзнавчого музею як осередка історико-краєзнавчих досліджень.

Література

1. Близняк М. Історичне краєзнавство: навчальний посібник. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. 236 с.
2. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині: монографія. Кн. 1. Луцьк: Вежа, 2003. 238 с.
3. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині: монографія. Кн. 2. Луцьк: Вежа, 2003. 214 с.
4. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волинської області (1939–2019 роки). Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. 534 с.

5. Гаврилюк В. В. З історії Волинських полків. Луцьк: Ініціал, 2000. 144 с.
6. Голубко В., Качараба С., Середяк А. Історичне краєзнавство: навч. посіб. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. 130 с.
7. Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень: курс лекцій / В. Є. Голубко, А. В. Середяк, Р. Я. Генегга [та ін.]. Ч. II. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 304 с.
8. Історія Волині: навч. посіб. / ред. І. Ворончук. Київ; Харків: Вид. Олександр Савчук, 2021. Т.1 384 с.
9. Історія Волині: наук.-попул. вид. / ред. М. М. Кучерепа. Суми: Університет. кн., 2023. 669 с.
10. Кравчук П. А. Книга рекордів Волині 2005. 3-тє вид. Луцьк: Волин. обл. друк. Любешів: Ерудит, 2005. 304 с.
11. Левада М. Історія Сераховичівського скарбу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2021. Вип. 25. С. 318–333.
12. Основи краєзнавства: підруч. для студентів закл. вищ. освіти / НАН України, Нац. спілка краєзнавців України; за ред. О. П. Реєнта; вид. 2-ге, доповн. Київ: [б. в.], 2021. 376 с.
13. Прищепя Б. А., Прищепя О. П. Історичне краєзнавство Волині: навч. посіб. Рівне: ППДМ, 2008. 352 с.

Розділ 2

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Впродовж останнього тисячоліття Волинь зберігала свою адміністративно-територіальну спільність. Зважаючи на зміну суспільних формацій та адміністративних систем за цей час, причини збереження такої спільності слід шукати у базових явищах, насамперед, у фізико-географічній спільності, яка у доіндустріальних суспільствах забезпечувала функціонування окремих економічних комплексів.

2.1. Формування території Волині як історико-географічного регіону

Волинь як історико-географічний регіон – це землі, що лежать біля басейнів правих приток верхньої Прип'яті та верхів'їв Західного Бугу. Тут Волинське Опілля обмежене зоною мішаних лісів – із півночі Волинським Поліссям, а з півдня – Малим Поліссям. Сприятливі фізико-географічні умови Волині спричинили її раннє та інтенсивне освоєння. Періодично тут формувались і територіальні спільності, що виражались у певних археологічних культурах.

Перехід від племінного принципу організації території до адміністративного, що фіксується ранньою згадкою Червенських градів, розпочався задовго до поширення влади Києва на Волинь. Після приєднання до Київської держави в 981 р. центр регіону з Червена перенесено до Володимира, який у першій половині XI ст. став адміністративно-політичним осередком не лише Волині, а й усіх західно-руських земель (у тому числі й Галичини).

Упродовж другої половини XI ст. визначаються межі власне Володимирського князівства. До його складу входили міста Сутійськ, Бужськ, Червен, Всеволож, Турійськ, Шеполь, Луцьк, Перемиль, Острог. Вищезазначені волості займали площу близько 25–30 тис. квадратних кілометрів. До середини XII ст. східна частина сучасної Волині (Погорина) перебувала в безпосередній залежності від Києва. У першій

половині XII ст. зв'язки Погорини з Києвом послаблювались, а з Володимиром – посилювались.

У середині XII ст. Волинська земля, що раніше була великокнязівським доменом, виділяється в напівсамостійну адміністративно-політичну одиницю з центром у Володимирі. У 1173 р. (літописна стаття за 1174 р.) з'являється поняття «Волинська земля». Саме з цього часу поняття «Волинь» набуває не тільки територіального, а й певного адміністративно-політичного змісту, будучи збірним для менших князівств регіону. Формування території волинських князівств на цьому етапі було тісно пов'язане з політичною історією. Розростання роду Ізяслава Мстиславича спричинило адміністративне дроблення Волині. Його сини Мстислав та Ярослав поділили землю на Володимирське й Луцьке князівства. У подальшому кількість таких складових частин землі зростає. Сформувалися Белзьке, Червенське, Угровське (Холмське) князівства й низка менших утворень.

Упродовж періоду кінця XII – першої половини XIII ст. Волинь пройшла шлях від відносної самостійності за правління Романа Мстиславича до фактично підлеглого положення в складі держави Данила Романовича. Упродовж усього цього часу волинські князі мали власну адміністрацію, що здійснювала управління чітко визначеною підвладною територією. Наслідком монголо-татарського завоювання в 1241 р. було визнання волинськими князями зверхності хана, однак у внутрішніх питаннях, зокрема в управлінні підвладною територією, вони зберігали самостійність.

У першій половині XIV ст. територіальна структура Волинської землі оформилась остаточно. До складу Володимирського князівства, окрім стольного міста, входили Городел, Любомль, Турійськ, Ратев, Кошер, Влучим, Ветли, Збязж, Чернечгородок, Камінь, Мельниця. До складу Луцького князівства, окрім Луцька, входили Стожок, Данилів, Закамінь, Шумськ, Острог, Полоний, Межибоже, Крем'янець, Перемиль, Олесько. Володимир у цей час став столицею Волинсько-Галицького князівства. До середини XIV ст. належить початок формування нової територіальної одиниці Волині – Крем'янецького повіту.

У литовський період регіон зберіг свою єдність, а для його означення вживалося поняття «Волинська земля», причому воно

набуло чіткого адміністративного змісту. У територіальному плані впродовж усього литовського періоду спостерігають розширення меж землі в південно-східному напрямі, фактична інкорпорація до складу Волині Подільського регіону. Незважаючи на втрату західних територій (Белзьке, Червенське та Холмське князівства), площа землі в порівнянні з давньоруським періодом дещо зросла та, очевидно, була найбільшою за весь період існування Волині як окремої адміністративно-територіальної одиниці.

У цей час територія землі становила близько 75 тис. км² і сягала річок Кодими й Синюхи, тобто включала північні райони сучасних Одеської та Миколаївської областей. В адміністративному плані земля поділялася на повіти – Луцький, Володимирський, Крем'янецький та Брацлавський (Подільський). На території повітів були як державні володіння, так і приватні – величезні маєтності князів Острозьких, Сангушків, Чорторийських, Вишневецьких, Заславських, Четвертинських та інших, що мали практично повну екстериторіальність.

Це був період усевладдя місцевої аристократії – волинських панів і князів. Однак економіко-соціальний розвиток регіону спричиняв зростання нової суспільної сили, шляхти-зем'ян, які прагнули посісти відповідне місце в системі місцевого управління. Дрібні землевласники насамперед були зацікавлені в реорганізації місцевої влади за польським зразком – створенні місцевих повітових сеймиків і земських судів. Із метою втілення цих планів у 1565–1566 рр. у Великому князівстві Литовському проведено адміністративно-територіальну реформу, наслідком якої стало утворення на території колишньої Волинської землі двох воєводств: Волинського – площею 40 тис. км² та Брацлавського – 35 тис. км².

До Волинського воєводства в XVII ст. входили Луцький, Володимирський і Кременецький повіти, кількість яких у подальшому зросла. У 1791 р. Волинське воєводство складалося з Луцького, Горинського, Надслуцького, Кременецького, Володимиро-Чернігівського й Володимиро-Новгородського повітів (друга частина назв двох останніх повітів була дана їм на згадку про перебування в складі Польщі Чернігівського та Новгород-Сіверського повітів Чернігівського воєводства).

Після другого поділу Польщі 1793 р. у західній частині Волинського воєводства, що залишилася за Річчю Посполитою, були створені Волинське та Володимирське воєводства. У результаті третього поділу Речі Посполитої 1795 р. до Росії відходить і Західна Волинь. У грудні 1796 р. утворено Волинську губернію. На 1897 р. вона займала територію 71,7 тис. км² і була поділена на 12 повітів: Житомирський, Володимир-Волинський, Дубенський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новгород-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський і Старокостянтинівський.

За Ризьким мирним договором 1921 р., Волинь була поділена на східну частину, яка відійшла до УРСР, і західну, яку приєднали до Польщі. Волинські землі в складі Польщі об'єднано у Волинське воєводство з центром у Луцьку. Східна частина Волинської губернії, у складі УРСР, пройшовши низку адміністративних реформ, на середину 30-х років була поділена між Житомирською й Хмельницькою областями. Після приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР у 1939 р. та запровадження тут нового адміністративного поділу на основній території Волині утворено Волинську та Рівненську області, а невелика її південна частина відійшла до Тернопільської області. Такий адміністративно-територіальний поділ Волині зберігся до нашого часу.

2.2. Природні чинники в історії Волині

Сучасний рельєф Волині в цілому сформувався після останніх великих зледенінь. На думку Л. Л. Залізняка, довгий час практично всю Поліську котловину займало велике Поліське прильодовикове озеро, води якого тільки 14 тис. років тому прорвались у Дніпро, сформувавши сучасну річкову систему Прип'яті. У регіоні нині виокремлюється три великі зони: Волинське Полісся – на півночі, Волинська височина – у центрі й Мале Полісся – на півдні.

Рельєф визначав розміщення низки категорій археологічних пам'яток. Так, у Волинському Поліссі, у районах поширення дюнних форм рельєфу були підвищення, зручні для проживання людей в умовах перезволоження, тому саме на них розміщуються мезолітичні стоянки. Глибока врізаність (до 120 м) долин річок на Волинській

височині сприяла формуванню розчленованого рельєфу з великою кількістю мисів та останців, зручних для розміщення городищ.

У деяких випадках назви позитивних форм рельєфу (гір) залишились у назвах населених пунктів. Так сталося із горою Стакор поблизу Лукова. Хоча села Стакор зараз і не існує, воно було досить відомим у середньовічний період. Деякі високі гори стали своєрідними символами. Наприклад, «Польська гора» в с. Костюхнівка була підсипана і стала меморіальним пам'ятником боям польських легіонів у 1916 р. Багато гір, виділяючись серед навколишнього рельєфу використовувалися як місця розташування язичницьких святилищ. Якщо природних підвищень в околиці не було, на рівній місцевості споруджувалися штучні насипи (*motte*), які використовувались, для оборони. У деяких випадках місцеве населення називає такі насипи «гірками» або «кемпами», тобто купами.

Оскільки по Волині проходить вододіл між басейнами Чорного й Балтійського морів, річкова система вже здавна створювала умови для всебічних зовнішніх зв'язків регіону. Річки східної частини Волині впадають у Прип'ять, що пов'язує Волинь із Подніпров'ям – не випадково починаючи з раннього середньовіччя відзначається спільність їх матеріальної культури та історичної долі. У той же час західна частина Волині (басейн Західного Бугу) мала добрі можливості для зв'язків із Європою. По річках Волині проходило одне з відгалужень трансконтинентального торгового шляху з півдня на північ, у давньоруський час відомого як шлях «із Варяг у Греки». У пізньосередньовічний період з Волині по Бугу до Гданська вивозилися великі об'єкти товарного зерна та іншої продукції. Цікаво, що один із ключових початкових пунктів на цьому шляху Устилуг розмістився в добре вираженому географічному пункті – місці впадіння р. Луги в Західний Буг.

Однак часто річки виступали, і як перешкоди. По них нерідко проходили рубежі а пізніше – кордони. У період Першої світової війни річка Стохід завдяки своїй широкій заболоченій заплаві стала місцем позиційної війни впродовж 1916–1918 років.

Переважаання малих річок в регіоні, добра вираженість їхніх басейнів впливали на формування в давньоруський час нижчих госпо-

дарсько-адміністративних одиниць – міських волостей-сотень. Так, господарською й адміністративною округою Володимира був басейн р. Луги, Белза – р. Солокії, Пересипниці – р. Стубли. Малі річки створювали умови для використання енергії води. Одним із найдавніших свідчень використання водної енергії на Волині є згадка ставу з млином у с. Новоставі яка належить до 1393 р.

Якщо назви великих річок дійшли до нашого часу з глибокої давнини, то малі річки нерідко їх змінювали. У цих випадках такі назви дійшли до нашого часу у вигляді назв населених пунктів. Так, давня назва р. Конопельки (Човниця) збереглась у сучасній назві села Луцького району, р. Уймиці – у назві кутка смт Локачі та с. Війниці Володимирського району, р. Полонки – у назві села Луцького району. Така еволюція назв малих річок вказує на зміни навколишнього середовища у їх басейнах та характеру використання їх природних ресурсів.

Більшість волинських озер у давнину були об'єктами поклоніння, а на їхніх берегах влаштовувалися язичницькі культові центри. Свідчення цього – їх назви, що походять від кореня «свят» (Світязь, Святе) або чогось позитивного (Добре, Біле).

Грунтові води через колодязі на Волині почали використовувати порівняно пізно – в давньоруський період. Найраніший колодязь в регіоні досліджений у Дорогобужі й датується початком XII ст., подібний колодязь досліджено також у Листвині. Артезіанські води активно використовуються з XX ст., в основному для потреб комунального господарства в містах та тваринництва в сільській місцевості.

Загальне сільськогосподарське районування Волині визначалося насамперед відмінностями в складі ґрунтів – якщо в поліській зоні переважають малородючі ґрунти легкого механічного складу, то на Волинській височині – більш родючі, найкращими з яких є чорноземи (максимальна потужність 1,3 м). Така ситуація в цілому зумовила відносно більшу роль скотарства (тваринництва) у Поліссі, а землеробства у лісостеповій зоні. Механічний склад ґрунтів визначав і характер знарядь праці для їх обробки – на Поліссі довгий час панувало рало, а у лісостепу рано з'явився плуг.

Упродовж нового й новітнього часу на Волинському Поліссі проведено великі гідротехнічні та меліоративні роботи, що змінило як зовнішній вигляд цього регіону, так і умови ведення в ньому сільського господарства. При цьому проводилася як осушення боліт на великих площах, так і регуляція стоку річок. Першим масштабним проєктом у цьому відношенні було спорудження Дніпро-Бузького каналу на північних рубежах Волині. Для його живлення водою був прокопаний канал до озера Білого, який пізніше був продовжений до р. Прип'ять. Найбільш масштабними проєктами були спорудження Хрінниківського водосховища (нині використовується як накопичувач води для потреб Рівненської АЕС) та спорудження Верхньоприп'ятської осушувальної системи – найбільшої осушувальної системи в Україні.

Багатий рослинний світ Волині (близько 1,3 тис. видів) сприяє розвитку сільського господарства і промисловості. Особливо важливим є використання культурних рослин, що розпочалось з неоліту. На Волині у с. Ратнів поблизу Луцька зафіксовані одні із найдавніших слідів вирощування пшениці на території України. Довгий час основними зерновими культурами були пшениця та просо, пізніше набуло поширення жито. У новий період історії на Волині широко почали культивуватися технічні культури: картопля – на Поліссі й цукровий буряк на півдні регіону. Слід мати на увазі, що характер ґрунтів регіону створює різні умови для вирощування рослин на Поліссі та у лісостепу. Якщо, наприклад, родючість ґрунтів щодо зернових культур між ними відрізняється удвічі, то щодо картоплі вона близька. Це дещо вирівнює потенціал сільського господарства різних регіонів Волині на сьогодні, однак у далекому минулому він суттєво різнився.

Використання лісових ресурсів для будівництва простежується впродовж усього історичного періоду. Використовувалися передусім хвойні породи як відносно стійкі й придатні для обробітку. Дерево також було основним видом палива. На рубежі I–II тис. мешканці поселення з п'яти жител за рік для своїх потреб зводили 1 га лісу.

У середні віки ліси Волині активно вирубували для виробництва поташу, який користувався попитом у Західній Європі. Це виробництво проводили в так званих «будах», слідами яких є сучасні назви

населених пунктів: с. Будки в Камінь-Каширському, с. Усичівські Будки в Луцькому районі. Цікаво, що очищена від лісу та оброблювана ділянка місцевості в середньовічний період називалася «островом», звідси походить і частина сучасних назв – Острів, Острівок. У деяких випадках зведення лісу в певних місцевостях викликане історичними катаклізмами, наприклад по берегах р. Стохід у час проходження там позиційного фронту в 1916–1918 рр. Усе це спричинило різке зменшення площі лісів у регіоні й обумовило їх подальше насадження.

Важливим природним фактором, що впливав на історію людства, був клімат. Загальновідомими є великі зледеніння, але й у пізніший час температура та вологість були неоднаковими. Так, наприклад, упродовж другої половини I – початку II тис. тривав так званий малий кліматичний оптимум, коли клімат був відносно теплим і сухим. Тоді рівень ґрунтових вод містився нижче від сучасного, Полісся було набагато сухішим, а городища споруджувалися на невеликих підвищеннях у заплаві річок, а часто й на рівних ділянках, які пізніше заболотилися. Багато слов'яно-руських городищ, що нині наявні серед боліт, у той час стояли на сухому місці.

У XII–XIII ст. цей період змінився так званим малим льодовиковим періодом, що характеризувався зволоженням і похолоданням клімату. Рівень ґрунтових вод піднявся. Поліські регіони почали активно заболочуватися, а низка городищ, що раніше були на суші, опинилися серед води. Посухи ранньофеодального періоду змінилися дощами й приморозками в пізньосередньовічний період, що добре відображено в історичних джерелах. Коливання клімату сприяло наростанню небезпеки частих повеней.

Серед корисних копалин Волині найраніше, із періоду палеоліту, почали використовувати камінь. Волинський кремій здавна застосовували для виготовлення знарядь праці, причому якість кременю з верхів'їв Західного Бугу була найвищою у всій Східній Європі. Характерна волинська продукція – це вироби з овруцького шиферу зокрема, прясла. Місцевий піщаник почали використовувати в давньоруський період (волинські вежі, Луцький замок). Для будівництва Володимирського замку в XIV ст. використовували опоку, проміжний між крейдою й вапняком матеріал. У новітній час на сході Волині розпочалися

широкі розробки граніту, діориту та базальту. Цікаво, що деякі кар'єри розміщуються на місці лаколітів – підземних скупчень застиглої лави на місці давніх згаслих вулканів, наприклад у с. Полиці поблизу м. Вараша.

У неоліті для виготовлення гончарного посуду почали використовувати глину. У давньоруський час Волинь мала місцеву специфіку створення посуду з білої коалінової глини. Пізніше, у середньовіччі, тут існувала традиція виготовлення сірої або чорної кераміки. Із давньоруського періоду глину використовували також для вироблення цегли – спочатку плінфи, потім – пальчатки, пізніше – кахлів та черепиці.

Родовища бурштину, очевидно, розроблялися вже носіями культури кулястих амфор, для якої характерні вироби з цього матеріалу.

На Волині широко представлені багаті родовища болотних залізних руд, особливо на Поліссі. Свідченням існування численних залізоторбних осередків у минулому є назви Залізниця або Руда й похідні від них, що збереглися до сьогодні. Існує думка, що згадані в «Слові о полку Ігоревім», «мечі харалужні» пов'язані з великим залізоплавильним та металообробним центром поблизу с. Харалут Рівненського району Рівненської області.

Родовища бурого вугілля на Волині відкрито в Кременці в кінці ХІХ ст. У 1947 р. поблизу м. Володимира вперше виявлено пласт кам'яного вугілля. У другій половині ХХ ст. проведено освоєння Львівсько-Волинського вугільного басейну, що помітно позначилося на історичному розвитку регіону.

Важливим видом місцевих корисних копалин, який активно використовувало місцеве населення, здавна була мідь. В епоху міді-бронзи навіть існував Волинський металургійний центр, вироби з якого розходилися далеко за межі регіону. Розробка покладів міді відобразилась у топонімах, наприклад с. Великий Мідськ Рівненського району. Нині виконуються роботи щодо підготовки видобутку міді в промислових масштабах, що в умовах зростання попиту на цю продукцію у світі може надати видобувній промисловості Волині нового спрямування.

У невеликих об'ємах відбувається видобування природного газу на Локачинському родовищі. Існування так званої «Маневицької кільцевої структури», можливо, указує на наявність на Волині родовищ діамантів.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть князівства Волинської землі давньоруського часу.
2. Проаналізуйте динаміку змін території Волині.
3. Розкрийте причини територіальних змін Волині.
4. Визначте роль природних чинників у формуванні території Волині.

Література

1. Давидюк В. Зачароване Полісся. Публічна лекція, прочитана в Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки 5 листопада 2012 року, розширена та доповнена. Луцьк: Терен, 2018. 272 с.
2. Залізняк Л. Л. Полісько-дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології. *Археологія*. 2008. № 3. С. 5–10.
3. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел: монографія. Київ: Ін-т укр. археографії, 1993. 184 с.
4. Мельник С. В., Колісник Б. І. Літопис волинського лісу. Луцьк: Волин. обл. друк., 2004. 320 с.
5. Панишко С. Д. Формування території Волинської землі в XI – середині XIV ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2003. № 3. С. 55–62.
6. Савченко І. А. Динаміка адміністративно-територіального устрою Волинської області. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2003. № 8. С. 261–267.
7. Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець: Кременецько-Почаївський держ. іст.-архіт. заповідник, 2017. 315 с.

Розділ 3

ІСТОРІЯ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНІ

Прикордонне положення Волині, часта зміна її політичної належності, сприяли активізації досліджень регіональної історії. При цьому активно використовували краєзнавчий матеріал, що сприяло активному розвитку волинського історичного краєзнавства.

3.1. Зародження й розвиток краєзнавчих досліджень до початку XX ст.

В усі часи люди зберігали народні знання про рідний край і передавали їх із покоління в покоління. Однак, якщо говорити про писемну історію, то на перші відомості про населення Волині ми натрапляємо в античних (Геродот) та римських авторів (Пліній, Тацит). Цікаву інформацію про події першої половини I тис. н. е. в Східній Європі, у тому числі й на Волині, надає готський історик Йордан. Однак свідчення цих іноземних джерел мало стосувалися власне Волині.

Початки місцевого (волинського) краєзнавства сягають часів руського літописання. Особливо слід відзначити місцевий Галицько-Волинський літопис, що відображав події XIII ст. Волинська частина літопису, на відміну від більшості інших, крім сухого викладу політичної історії, містить багату інформацію про природу краю, його економічний стан, характер населення, населені пункти. Тут також розглянуто й сусідні регіони, зокрема литовські землі. Отже, ми з повним правом можемо вважати Волинський літопис одним із перших історико-краєзнавчих досліджень регіону.

Пізньосередньовічний період залишив по собі велику кількість актових матеріалів, що збереглися до сьогодні. Ці джерела містять багато інформації про стан краю в той час. Трапляються серед них і надзвичайно інформативні, унікальні документи – це описи або ілюстрації староств та замків, попис 1546 р. про розмежування литовських і польських володінь на Волині. До речі, останній містить точну локалізацію давньоруського Волиня в місці впадіння Гучви в Західний

Буг (у той час народна пам'ять іще зберігала цей факт, хоча самого міста вже не існувало). Про високий рівень знань авторів попису свідчать їхні дискусії про характер водотоків (гідрологія), визначення курганів та городищ (археологія), знання родоводів (генеалогія), належність окремих територій (історична географія).

Наукове оформлення волинського історичного краєзнавства припадає на першу половину XIX ст. і пов'язане з посиленням інтересу до минулого краю з боку влади Російської імперії. Першою краєзнавчою розвідкою, що стосувалася Волині, була книга прокурора Волинської губернії Степана Русова, що опублікована в 1809 р.

Придушення польського повстання 1830 р. поставило на порядок денний необхідність поглиблення досліджень передусім історії, як тоді говорили, Південно-Західного краю, у тому числі й Волині, задля доведення «російськості» цієї території, показу тимчасового характеру польського панування тут у минулому. Одним із заходів у цьому напрямі була ліквідація Кременецького ліцею й відкриття на його базі університету ім. Св. Володимира в Києві. Професори останнього й стали власне першими істориками-краєзнавцями Волині. Серед них потрібно відзначити першого ректора університету М. Максимовича, який у 1841 р. опублікував роботу «Волинь до XI в.»; М. Іванішева, автора фундаментальної праці «Жизнь князя Андрея Курбского в Литве и на Волыни» (1849 р.), та ряд інших дослідників.

Початок вивчення етнічної історії краю покладено у 60–70-х роках XIX ст., коли Південно-Західне відділення Імператорського російського географічного товариства організувало етнографічно-статистичні експедиції по Волині. Їхні результати опубліковано в семи томах «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», що видані в 1872–1877 рр.

У середині – другій половині XIX ст. з'являється також низка праць польською мовою. Так, у 1840 р. опубліковано книгу Ю. Крашевського «Спогади про Волинь, Полісся і Литву»; 1876 р. побачила світ праця Т. Сілецького «Луцьк стародавній і сучасний»; 1887 р. видано збірник «Ревізія замків Волинської землі в середині XVI ст.»; 1880–1902 рр. – Географічний словник Королівства Польського і інших слов'янських країв».

Важливий внесок в історичне краєзнавство Волині зробив художник Наполеон Орда (1807–1883 рр.), який працював учителем малювання в с. Верхівці (нині Житомирської області). У народному музеї міста Кракова зберігається 977 його малюнків, 260 із яких увійшло до «Альбому історичних краєвидів», виданого цим автором. Практично жодна солідна праця з історії Волині не обходиться без цих ілюстрацій. Принагідно зауважимо, що Ю. Крашевський залишив по собі також багато малюнків.

Кінець XIX ст. ознаменувався появою узагальнювальних досліджень. У 1888 р. П. Батюшков видав першу узагальнювальну роботу з історії Волині «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края», О. Андріяшев у 1887 р. «Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.», П. Іванов у 1895 р. «Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века». Краєзнавчі матеріали з Волині публікувались також у періодичних виданнях. Так, у журналі «Киевская старина», що виходив у 1888–1903 рр., опубліковано понад 60 статей з історії Волині.

Активно розвивалося церковне краєзнавство, оскільки священники на той час були надзвичайно освіченими людьми. І нині робота викладача Волинської духовної семінарії Миколи Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» у п'яти томах, що видана в 1888–1903 рр., є взірцем краєзнавчого дослідження. Багато цікавих матеріалів публікувалося на сторінках газети «Волынские епархиальные ведомости», яка друкувалася з 1867 р.

Організаційне оформлення історичного краєзнавства на Волині припадає на кінець XIX ст. Першими організаціями, що займалися збиранням, зберіганням та вивченням матеріальних пам'яток, були древньосховища при волинських братствах. Найраніше відкрито древньосховище при Володимир-Волинському братстві в 1887 р., у 1890 р. – у Луцьку, а в 1893 р. – у Житомирі (сюди 1911 р. передано найцінніші експонати з Володимир-Волинського древньосховища – 100 рукописів і 500 стародруків).

У зв'язку зі святкуванням 900-річчя православ'я на кінець XIX ст. поживавився розвиток і церковного краєзнавства. 1894 р. засновано

Волинське церковно-археологічне товариство, яке з 1896 р. почало видавати «Волинський історико-археологічний збірник». Передплата цього збірника була обов'язковою для всіх церковних бібліотек єпархії.

1896 р. у селі Городок біля Рівного відкрито перший на Волині власне краєзнавчий музей барона Ф. Штейнгеля.

Велику роль у краєзнавчому дослідженні Волині відіграв XI Археологічний з'їзд, що проходив у Києві 1899 р. Уже 1897 р. на засіданні попереднього комітету зі влаштування з'їзду вказано на *«желательность исследования преимущественно древностей Волыни»*. У підготовці матеріалів до з'їзду взяли участь провідні спеціалісти того часу: І. Каманін (архіви), М. Істомін (церковна архітектура та живопис), О. Маркевич (збереження пам'яток старовини), В. Антонович і К. Мельник (археологія), О. Покровський (антропологія). Окрім виголошення доповідей та їх публікації, на з'їзді влаштовано виставку волинських експонатів, які, до речі, були першими в колекції музею археології університету імені Св. Володимира в Києві.

На рубежі XIX–XX ст. у розвитку історичного краєзнавства Волині простежено нову тенденцію – організацію й проведення реставраційних робіт на визначних пам'ятках, що згуртовувало краєзнавців. Відновлено Успенський собор у Володимирі-Волинському (1900 р.), частково реставровано Острозький замок (1916 р.), споруджено Георгіївську церкву-пам'ятник на місці Берестечківської битви (1914 р.).

Завершенням організаційного оформлення волинського краєзнавства було створення 1900 р. Товариства дослідників Волині, одного з перших подібних у Російській імперії. Очолив товариство відомий геолог, професор П. Тутковський (1858–1930 рр.). При товаристві діяли секції природничих наук, історична, етнографічна, економічна. Із 1902 р. товариство почало видавати «Труды общества исследователей Волыни», тоді ж засновано й музей при Товаристві, який пізніше переріс у Волинський центральний музей у Житомирі. Товариство розгорнуло активні краєзнавчі дослідження Волині та підтримувало зв'язки з понад 100 науковими установами.

3.2. Історичне краєзнавство Волині 20–80-х рр. ХХ ст.

Перша світова війна, революція та громадянська війна надовго утруднили краєзнавчі дослідження. Одним із результатів цих бурхливих подій став розподіл території Волині між двома державами – Другою Річчю Посполитою й Радянським Союзом, що створювало чудові умови для розвитку історичного краєзнавства на сході та заході регіону.

Незважаючи на загалом антиукраїнську політику Польщі на західноукраїнських землях, «волинська політика» воєводи Г. Юзевського сприяла більшому порозумінню між поляками й частиною українців у регіоні. Принаймні на території тодішньої Польщі існували умови для більш-менш об'єктивного дослідження стародавньої історії Волині. 1929 р. в Луцьку засновано Волинське товариство краєзнавства та опіки над пам'ятками минушини. У цей час плідно працювали О. Цинкаловський, Я. Фіцке, О. Мацко, М. Орлович, Я. Гофман. У 1930–1939 рр. у Рівному виходив «Рочник Волинський» (польською мовою), діяло Волинське польське краєзнавче товариство, що в 1938–1939 рр. видавало місячник «Волинська земля» (теж польською мовою). Великий внесок у дослідження території воєводства зробив окружний музей у Луцьку, що був відкритий у 1929 р. (нині – Волинський краєзнавчий музей).

Інші умови для краєзнавчої роботи склалися на сході Волині, що увійшла до складу Радянської України. Упродовж 20-х років історичне краєзнавство тут розвивалося дуже активно. Створювалися нові державні та шкільні музеї, краєзнавство уводилося до навчальних програм у школах і педінститутах, вивчалась історія заводів і фабрик. На Житомирщині в цей час плідно працювали С. Гамченко (перший професійний археолог – уродженець Волині, народився в смт Ратно), Ф. Мовчанівський та ряд інших вчених.

У 30-х роках ситуація змінюється. Історичне краєзнавство, як і всі інші суспільні науки потрапляють під тотальну ідеологічну стагнацію. Апогеем цих процесів були репресії проти волинських краєзнавців. Сигналом до початку репресій була стаття в газеті «Радянська Волинь» за 30 вересня 1937 р. «Хто орудує в Житомирському музеї». За безпідставними звинуваченнями заарештовано біолога В. Бруховсько-

го (використовував німецькі кільця для кільцювання птахів, оскільки радянські не випускалися), археолога Ф. Мовчанівського, що був пізніше розстріляний, й інших.

Друга світова війна завдала краєзнавству великої шкоди. Зруйновано мережу краєзнавчих закладів, багато вчених загинули на фронті та в тилу (один із провідних волинських археологів Я. Фіцке був розстріляний у Катині). Однак з'явилися і нові сприятливі умови діяльності – у результаті переміщення великої кількості волинян на Захід там з'являються нові осередки історико-краєзнавчих досліджень.

Найбільшим із таких осередків став заснований 1951 р. у Вінніпезі (Канада) Інститут дослідів Волині на чолі з Ю. Муликом-Луциком. За 45 років існування Інститут видав понад 70 окремих книжок і 20 томів «Літопису Волині». Митрополит Іларіон (І. Огієнко, уродженець Житомирщини) був головою Ради Інституту дослідів Волині та заповів виняткове право на видання своїх творів саме цьому Інституту.

Після Другої світової війни з Волині на свою історичну батьківщину переселилися нащадки німецьких і чеських колоністів. Прагнучи зберегти пам'ять про землю, де жили їхні батьки, вони створювали свої організації за принципом земляцтв. Так, 1975 р. засновано товариство «Волинь» у Баварії, а 1992 р. – у Чехословаччині організовано товариство чехів із Волині.

На Волині в післявоєнний період основним місцевим осередком історико-краєзнавчих досліджень був історичний факультет Житомирського державного педагогічного інституту імені І. Франка. Тут цілу школу істориків та краєзнавців створив завідувач кафедри загальної історії Л. Коваленко. 1956 р. історичний факультет переведено до Луцька, де розпочав формуватися новий регіональний центр історичного краєзнавства.

Активізацію історико-краєзнавчих досліджень простежено із 60-х років, вона пов'язана з підготовкою видання «Історії міст і сіл Української РСР», яке здійснено у 26 томах упродовж 1967–1976 рр. Том щодо Волинської області опубліковано 1970 р., стосовно Хмельницької – 1971 р., Житомирської, Рівненської та Тернопільської – 1973 р. Найвагомішим досягненням цього видання було те, що в написанні статей узяли участь широкі кола краєзнавців-дослідників, які з 1965 р.

об'єднувалися в Українському товаристві охорони пам'яток історії і культури.

У 60–80-ті рр. розширюється мережа краєзнавчих музеїв, відкриваються нові спеціальні музеї. Так, 1978 р. створено музей сільського господарства Волині в с. Рокині Волинської області. Кращі громадські музеї в цей час стають народними.

Окремо потрібно відзначити активізацію дослідження археологічних пам'яток Волині М. Кучинком, Д. Козаком, Ю. Нікольченком, Б. Прищепою, Г. Охріменком і рядом інших краєзнавців. Упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. велику роботу щодо дослідження пам'яток рубежу нашої ери на Волині провела експедиція ІА НАНУ під керівництвом Д. Козака й В. Шкоропада (поселення в селах Гірка Полонка, Боратин, Загаї, Линів, П'ятидні, Хрінники). Отриманий матеріал дав змогу дослідити поморську, пшеворську, зубрицьку, вельбарську культури в регіоні.

Історико-краєзнавчі дослідження Волині проводили навіть під водою. Протягом 1976–1993 рр. у Шацькому поозер'ї працювала науково-дослідна група підводних досліджень ЛДУ імені Івана Франка «Шельф». Основні роботи групи спрямовано на вивчення природи Шацьких озер; її співробітники виявили й дослідили багато археологічних пам'яток.

3.3. Сучасне історичне краєзнавство регіону

Із середини 80-х рр. у краєзнавчій роботі намітилися нові тенденції, що відобразились у розширенні кола досліджуваних проблем, ліквідації так званих «білих плям» в історії регіону, збільшенні кількості конференцій та публікацій. Водночас уже на початку 90-х рр. краєзнавці почали все частіше стикатися з проблемами матеріального забезпечення досліджень. Однак усі ці проблеми до певного часу успішно розв'язувалися.

Починаючи з 1985 р., у Луцьку регулярно проводилися волинські регіональні краєзнавчі конференції (на 2010 р. їх було 32). Волинський краєзнавчий музей проводить конференції щодо волинської ікони та музеєзнавства. Із 1991 р. по чергово в обласних, а згодом і в районних центрах відбувалися конференції «Велика Волинь. Минуле і сучасне».

Із 1991 р. в Рівному проходили конференції «Волинь незабутня». Їх матеріали видавали окремими збірками. 1993 р. в Луцьку відбулася VI Всеукраїнська краєзнавча конференція. Удосконалювалася структура краєзнавчих музеїв Волинської області.

Друга половина 80–90 рр. позначилася підготовкою й публікацією низки цінних краєзнавчих робіт. Так, 1991 р. видано «Атлас Волинської області», а 1999 р. – «Атлас Житомирської області», у середині 90-х років – «Книгу пам'яті України». Велику роботу проведено щодо підготовки до друку томів «Зводу пам'яток історії і культури України по областях» та енциклопедичного словника «Волинь». З'явилася низка публікацій В. Рожка з історії церкви на Волині.

Кінець ХХ ст. ознаменувався появою в історичному центрі Волині – Луцьку – нових осередків історико-краєзнавчих досліджень. 1992 р. розпочав свою діяльність Волино-Поліський народознавчий центр як сектор Інституту народознавства. 1993 р. відкрито Музей волинської ікони, що діє як філіал Волинського краєзнавчого музею. 1996 р. створено Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки як філіал Центрального музею Збройних сил України.

1996 р. в Луцьку створено відділення Інституту дослідів Волині. 1999 р. Інститут дослідів Волині у Вінніпезі та Товариство «Волинь», відзначивши своє 50-річчя, припинили діяльність і передали виконання своїх повноважень ВДУ імені Лесі Українки й Житомирському науково-краєзнавчому товариству дослідників Волині. 1994 р. відроджено Острозьку академію, яка з 2000 р. набула статусу Національного університету. Нині цей заклад є потужним осередком історико-краєзнавчих досліджень.

Розширення мережі вищих навчальних закладів у регіоні та введення до навчальних планів низки спеціальностей курсу «Історичне краєзнавство» обумовили появу перших посібників із цього предмету. 2008 р. побачив світ перший посібник «Історичне краєзнавство Волині» Б. Прищепи й О. Прищепи. Посібник добре ілюстрований, що сприятиме популяризації знань з історичного краєзнавства. У цьому ж році видано Атлас історії культури Волинської області. У 2010 р. опубліковано роботу С. Терського «Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині».

Нині значних успіхів досягнуто у вивченні пам'яток археології. 2009 р. створено ДП «Волинські старожитності» Інституту археології НАН України, а 2010 р. – Волинську організацію Спілки археологів України. ДП «Волинські старожитності», маючи власне видавництво, розпочало випуск «Наукових записок з проблем волинезнавства».

Рубіж XX–XXI ст. позначився активізацією практично забороненого раніше напряму історичного краєзнавства Волині, а саме церковного краєзнавства. Тут відзначимо низку публікацій Володимира Рожка. Значних успіхів останнім часом досяг протоієрей Олександр Федчук, який опублікував наукові роботи з історії Волинської духовної семінарії. Іншим активним популяризатором давньої культури Волині є Архімандрит Онуфрій (Куц), котрий активно сприяє реалізації проєкту «Повернемо в Україну культурну спадщину», у межах якого здійснено факсимільні видання кількох богослужбових книг, зокрема Луцького Євангелія XIV ст., Луцького Псалтиря 1384 р., Холмського Євангелія XIII ст., Лавришівського Євангелія XIV ст., Галицько-Волинського Євангелія XII ст. Окрім того, він є організатором археологічних досліджень у с. Ратнів, які дали цікаві наукові результати.

Підсумком розвитку волинського історичного краєзнавства у новітній період історії стало видання узагальнювальних праць про історію Волині. Зокрема, 2021 р. опубліковано навчальний посібник «Історія Волині» за редакцією І. Ворончук та об'ємне науково-популярне видання з аналогічною назвою за редакцією М. Кучерепа, яке побачило світ 2023 р.

Л. Баженов підрахував, що впродовж XIX–XX ст. близько 4,5 тис. учених і краєзнавців досліджували Волинь і значна їх частина вивчала історію краю. Особливо потрібно відзначити таких організаторів волинського краєзнавства як Г. Бондаренко у Волинській області, М. Костриця – у Житомирській та І. Пащук – у Рівненській.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте роль XI Археологічного з'їзду в дослідженнях Волині.
2. Охарактеризуйте Товариство дослідників Волині.

3. З'ясуйте роль наукових конференцій у розвитку краєзнавства.
4. Проаналізуйте розвиток волинського краєзнавства в умовах незалежної України.

Література

1. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині: монографія. Кн. 1. Луцьк: РВВ «Вежа», 2003. 238 с.
2. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині: монографія. Кн. 2. Луцьк: РВВ «Вежа», 2003. 214 с.
3. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). Луцьк: РВВ «Вежа», 2002. 531 с.
4. Історія Волині: навч. посіб. ред. І. Ворончук. Київ; Харків: Вид. Олександр Савчук, 2021. Т.1 384 с.
5. Історія Волині: наук.-попул. вид. / за ред. М. М. Кучерепа. Суми: Університет. кн., 2023. 669 с.
6. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. Київ: Вид-во АН УРСР, 1970. 746 с.
7. Прищепа Б. А., Прищепа О. П. Історичне краєзнавство Волині: навч. посіб. Рівне: ППДМ, 2008. 352 с.
8. Рожко Володимир. Печерні монастирі Волині і Полісся: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Волин. кн., 2008. 256 с.
9. Терський С. В. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. Львів: Львівська політехніка, 2010. 380 с.
10. Федчук О. М. Волинська духовна семінарія в умовах радянської тоталітарної системи (1945–1964 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2018. 251 с.
11. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1984. Т. 1. 601 с.
12. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1986. Т. 2. 580 с.

Розділ 4

АРХЕОЛОГІЯ В ІСТОРИЧНОМУ КРАЄЗНАВСТВІ

На сьогодні засвідчено, що на території України людина проживає близько 1,5 млн років і з них у дослідженні тільки трьох останніх тисячоліть можна використати писемні джерела. Отже, понад 99,9 % історії людства ми маємо змогу досліджувати на основі аналізу археологічних джерел. Ця обставина визначає особливе значення археології як у системі історичних наук загалом, так і в історичному краєзнавстві.

Важливою обставиною, яка потребує посиленої уваги до використання археологічних джерел у краєзнавчій діяльності, є надзвичайний розвиток чорнокоства та незаконного колекціонування.

4.1. Археологічні пам'ятки як джерело дослідження стародавньої історії Волині

На Волині виявлено й досліджено велику кількість археологічних пам'яток різних історичних епох, у тому числі багато унікальних. Наукові звіти про дослідження останніх десятиліть зберігаються у фондах краєзнавчих музеїв та в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Деякі матеріали містяться й у закордонних архівах та колекціях. Значна їх частина опублікована й може легко використовуватися в історико-краєзнавчій роботі. Однак багато археологічних пам'яток усе ще залишаються не виявленими та можуть стати об'єктом наукового інтересу краєзнавців.

Археологічні джерела містять багату інформацію про стародавню історію Волині. Нижче розглянемо основні її віхи, що встановлені в результаті дослідження археологічних пам'яток регіону.

Найдавніші сліди перебування людини на Волині зафіксовано в с. Ростань Шацького району та с. Буглів на Тернопільщині. Вони з'явилися 300–200 тис. років тому. Отже, можемо говорити про заселення регіону з ашельської доби. Пізньопалеолітичних пам'яток на Волині відомо більше. Найвідомішою з них є стоянка на горі Куличівці в м. Кременець. Тут досліджено житла овальної форми, у яких мешкав колектив близько 160 осіб.

До фінального палеоліту належить багато стоянок, особливо на Поліссі, де вони розміщуються на піщаних дюнах. Стоянка Красносілля на Рівненщині дала назву одній з археологічних культур цього часу. До цього часу відносять перше вторгнення (міграцію) на територію Волині племен свідерської культури з території Польщі, що позначилося на матеріальній культурі місцевого населення. У той час Волинь являла собою холодний прильодовиковий степ, де мешкали мисливці на північного оленя.

Починаючи з періоду неоліту, Волинь у своєму розвитку починає випереджати північно-східні регіони України. У цей час тут поширюється культура лінійно-стрічкової кераміки, носії якої вже займалися землеробством та скотарством. Дослідження неолітичних пам'яток дало підставу Г. Охріменку виокремити нову місцеву волинську неолітичну культуру, що охоплювала поліські регіони.

У с. Ратнів поблизу Луцька знайдено одне з найдавніших свідчень культивування зерна на території України.

До епохи енеоліту належить поява перших металевих виробів із міді, які залишили носії ленеделської культури – це долото із с. Острів, підвіска із с. Ярославичі, дріт з Амбукова. Унікальна пам'ятка культури лійчастого посуду досліджена в с. Зимне, де розкопано 20 жител, причому вони розміщувалися на зручному для оборони високому мисі р. Луги, що дає підставу розглядати це поселення як перше на Волині укріплене городище.

На Волині відсутні такі яскраві пам'ятки трипільської культури, як у Подністров'ї, оскільки наш регіон трипільці заселили вже на пізнішому етапі існування своєї культури. І все ж дослідження поселення в с. Голишів дало цікавий матеріал. Зокрема, там знайдено мальовану кераміку й зооморфні фігурки. Говорячи про енеолітичні пам'ятки регіону, не можемо обійти увагою також культуру кулястих амфор, носії якої залишили перші мегалітичні споруди – кам'яні гробниці, найвідоміша з яких була в с. Колодяжне на Житомирщині. Вони також часто виготовляли прикраси з бурштину.

Багато цікавих результатів дали дослідження пам'яток бронзового віку. Серед них – найбільший із відомих на цій могильник стжижівської культури в Торчині (19 поховань), який дає підставу говорити

про відносну тривалість функціонування поселення, що пов'язане з цими похованнями. Великі майстерні тшинецько-комарівської культури з виробництва крем'яних виробів відкрито в с. Вербень та в с. Малево. До епохи бронзи відносять розробку родовищ міді на Волині, зокрема в селі Великий Мидськ на Рівненщині.

Говорячи про пам'ятки ранньозалізного віку, насамперед відзначимо найбільший на Україні могильник із 34-ма кльошовими похованнями в с. Головно. У цей період нашого віддаленого регіону сягнули й скіфські впливи, на що вказує знахідка меч-акінака поблизу м. Дубна.

У римський час Волинь підтримує тісні контакти з центрами європейської цивілізації. Унікальним об'єктом зубрицької культури, що поширена в регіоні, є досліджене в с. Загаї святилище з кам'яним ідолом. Носіям вельбарської культури належить багате «князівське» поховання в с. Рудка біля Кременця. Одне з найбільших поселень вельбарської культури досліджується в с. Хрінники. На ньому знайдено унікальну фігурку бога Сарапіса.

До першої половини I тис. відносять і низку унікальних скарбів. Насамперед це Борочицький скарб вагою понад 50 кг, що залишений одним із варварських племен у період походів на Римську імперію, і Качинський скарб, який засвідчує факт проходження готів через Волинь на їх шляху в Північне Причорномор'я.

Унікальною слов'янською пам'яткою третьої чверті I тис. є Зимнівське городище – найраніший укріплений центр у всьому слов'янському світі. Вважається, що це городище було адміністративним центром дулібів.

Надзвичайно цінними є результати археологічних досліджень давньоруських пам'яток Волині. Найбільш інформативними для історичних реконструкцій стали дослідження городища-сховища в с. Затурці, боярської садиби в с. Городище Луцького району, давньоруського міста Дорогобуж і низки інших пам'яток Погориння. Широкими площами досліджувалися також Володимир, Луцьк, Червен, Белз. Усього на території Волині відомо понад 150 городищ давньоруського часу. Вивчалися і поховальні пам'ятки. Отриманий матеріал дав змогу

встановити шляхи становлення давньоруських міст Волині, раннє, уже в IX ст., поширення тут християнства та низку інших аспектів її історії.

Із позиції історичного краєзнавства найбільший інтерес викликають пам'ятки, характерні винятково для Волині, зокрема так звані «волинські вежі» в селах Старий Чорторийськ і Новоугрузьке. На Волині виявлено укріплення типу «*motte*», що являють собою залишки найдавніших лицарських замків України.

У Новоугрузькому знайдено набір давньоруських медичних інструментів, як-от: хірургічний ніж, медичний гачок та медична банка. Такий комплекс міг належати ченцю-медику місцевого монастиря. На Поліссі досліджувалися стіжкові городища в Любомлі, Камені-Каширському, Ветлах.

У с. Жидичин виявлено унікальну колекцію металургійних сопел XIV ст. До цього ж часу належить знайдений на березі р. Стир великий довбаний човен, який нині експонується в Маневицькому краєзнавчому музеї.

Великий внесок у розширення джерельної бази для розгляду як регіональної, так і загальноукраїнської історії зробили дослідження пізньосередньовічних пам'яток: волинських замків, культурних шарів Луцька, Володимира, Дубна, поля Берестечківської битви. У низці випадків ці шари мали сприятливі умови для збереження дерева й інших органічних матеріалів, що робить їх надзвичайно інформативними.

У ряді випадків археологічні дослідження дають змогу не тільки встановити зовнішній вигляд давніх об'єктів, але й спростувати хибне уявлення про них, що сформувалось унаслідок некритичного використання джерел. Так, тривалий час вважалося, що дитинець руського Володимира розміщувався на території городища «Вали», хоча насправді він містився західніше, уключаючи простір навколо Успенського собору.

В останні десятиліття на території Волині розпочалися дослідження місць масових страт періоду Другої світової війни. Серед таких пам'яток за кількістю виявлених жертв виділяються масові поховання на території тюрми в м. Володимирі.

Подана коротка характеристика найбільш унікальних пам'яток регіону свідчить про великий інформаційний потенціал волинської

археології. Оскільки багато з них поки що не виявлені й можуть трапитися краєзнавцям, останні повинні орієнтуватись у характерних типах знарядь праці та предметах побуту різних археологічних епох. Краєзнавцям потрібно мати предметне уявлення про археологічні матеріали.

Під час краєзнавчого вивчення регіону треба звернути увагу на місцеві легенди й перекази, оскільки вони часто пов'язані з окремими типами пам'яток, насамперед із городищами та курганами. Перші пов'язуються із замками конкретних історичних осіб, підземними ходами, схованими скарбами. Кургани, зазвичай, приписуються козакам, хоча на Волині більшість із них належать до епохи бронзи й давньоруського періоду.

4.2. Інформативність окремих категорій археологічних знахідок

Найдавніші знаряддя праці виготовляли з каменю, переважно кременю. На Волині містяться поклади найкращого в Східній Європі для обробки кременю, так званого побузького. Із таких нуклеусів можна було сколотити пластину довжиною до 20 см. Найбільші виходи побузького кременю розміщені на межі Волинської та Львівської областей. Про високу майстерність обробітку цього матеріалу свідчить скарб із сотні довгих пластин, знайдений у селі Ільковичі Львівської області. Загалом для епохи енеоліту характерний високий рівень обробки кременю, поширення знарядь, виготовлених на довгих пластинах, клиновидні, прямокутні в перерізі сокири зі шліфованим лезом, маленькі долота, невеликі трикутні наконечники стріл.

На початку доби бронзи на Волині проживали носії культур шнурової кераміки. Із крем'яних виробів для них характерні короткі (до 15 см) серпи, листоподібні наконечники списів із коротким черенком, клиноподібні сокири з опуклою з обох сторін поверхнею й підшліфованим лезом, серцеподібні, інколи із черенком, наконечники стріл. На середньому та пізньому етапах бронзового віку кількість крем'яних знарядь праці дещо зменшується, погіршується їх якість, тому за наявності патини такі предмети легко спутати з мезолітичними.

Найкращі можливості для відносно точного датування дають індивідуальні знахідки виробів із каменю. Часто трапляються зернотерки,

які вказують на поширення землеробства. Для епохи енеоліту характерні великі зернотерки до 45 см довжиною з увігнутою поверхнею, а для епохи бронзи – дещо менші. Ротаційні жорна з'являються тільки на початку I тис. н. е. під впливом римської цивілізації.

Важливим датуючим матеріалом є кам'яні сокири, які часто трапляються як випадкові знахідки. Вони поділяються на бойові – шліфовані з отвором, що виготовлялися з пісковика або граніту, та оброблені оббиванням, іноді підшліфовані, що були знаряддями праці. Найкраще датуються бойові сокири, які в енеолітичну епоху інколи мали грибоподібний обушок, потовщення в середній частині, розширене лезо, а в епоху бронзи – різноманітні форми. Для деяких культур кам'яні сокири були одними з характерних ознак. Так, наприклад, культури шнурової кераміки епохи ранньої бронзи мають іншу назву – бойових сокир.

Мідні й бронзові сокири є рідкою знахідкою. Серед них виділяють так звані сокири-кельти, які завозили на Волинь в епоху міді-бронзи з Балкано-Дунайського регіону. Ці сокири на місці обуха мали втулку, у яку вставляють зігнуте під прямим кутом дерев'яне руків'я.

Порівняно легко датувати й визначати культурну належність прикрас. Для початку II тис. до н. е. характерні бронзові прикраси у вигляді вербового листка, скручені з дроту браслети. У середині II тис. до н. е. з'являються різноманітні довгі шпильки та проколки, а на рубежі II–I тис. до н. е. – дрібні прикраси. В епоху заліза широко застосовувалися фібули-шпильки для скріплення одягу. Окремі їх типи характерні тільки для певних археологічних культур. Так, наприклад, фібули зі спинкою у вигляді ромбоподібної пластинки масово трапляються на пам'ятках зарубинецької культури. Культурам римського часу властиві фібули з великою поперечною пружиною. На Волині є пам'ятки, де знайдено понад сотню фібул, наприклад на поселенні рубежу нашої ери в с. Хрінники.

В епоху заліза припиняється виготовлення знарядь праці з каменю, його місце повністю займає метал, хоча використання кременю для добування вогню продовжувалося до новітнього часу. Основні форми як сільськогосподарських, так і ремісничих знарядь праці із

заліза в різних археологічних культурах схожі, хоча з часом помітно зростає їх кількість й асортимент.

Натомість залізна зброя різних періодів та етнічних груп має низку характерних ознак. Найдавнішими категоріями речей, які ми можемо віднести до озброєння, були наконечники стріл, списів і сокири. Для ранньозалізного часу характерною формою наконечників стріл була трьохгранна пірамідальна – це так звані «скіфські» стріли. Пізніше в східних слов'ян застосовувалися черенкові листоподібні наконечники (втульчасті характерні для західних слов'ян). У XIII ст. поширюються так звані «зрізні» наконечники стріл із прямокутним краєм. Дещо пізніше масово з'являються наконечники для стріл арбалетів – «болти», що загалом властиві пізньому середньовіччю.

Мечі трапляються дуже рідко. Уперше вони масово з'являються на Волині в пшеворській культурі, причому такі мечі часто доходять до нас у зігнутому вигляді, оскільки походять із поховань воїнів, де вони ритуально псувалися. Давньоруські мечі за довжиною й формою руків'я порівняно добре датуються X–XI або XII–XIII ст.

Знахідки захисного обладунку трапляються також порівняно нечасто. До них відносять умбони – металеві накладки на центральну частину щита (рубіж нашої ери), кольчуги або їх фрагменти та шоломи (давньоруський час). Частиною спорядження вершника-воїна були шпори, що з'являються на межі нашої ери.

Надзвичайно точно датуються монети, причому їх можна використовувати для визначення часу існування поселень або поховань, де ці монети знайдено. Особливо важливим джерелом є монетні скарби, котрі дають змогу встановити не тільки час їх формування, але й торгові зв'язки давнього населення. Потрібно мати на увазі, що виявлені скарби треба аналізувати цілими або в найбільш повному об'ємі. Для першої половини I тис. характерні знахідки римських монет, кінця I тис. – арабських диргемів, у XIV ст. на Волині поширюються празькі гроші. Період пізнього середньовіччя залишив у регіоні велику кількість скарбів і поодиноких знахідок різноманітних монет – польських, литовських, західноєвропейських.

У XIV ст. князь Любарт на Волині карбував власну монету із зображенням хреста.

Розглядаючи прикраси, зброю та монети, маємо на увазі, що це дуже рухлива категорія речей. Велику їх кількість не виготовляли на місці, а потрапляли вони на Волинь в результаті обміну або військових дій. Так, наприклад, Борочицький скарб вагою близько 50 кг, що складався з коштовних прикрас і монет, був схований одним із варварських племен після вдалого походу на Римську імперію.

Говорячи про індивідуальні знахідки, окремо зупинимося на давньоруському періоді історії Волині. До цього часу відносять скляні різнокольорові браслети, прясла з овруцького шиферу, перші знахідки випаленої цегли – у XI–XII ст. крупноформатної плінфи, а починаючи з XIII ст. – так званої брущатої цегли. Остання мала характерні поздовжні заглиблення на поверхні, що проводилися пальцями, тому має ще одну назву – пальчатка.

Розглянуті вище індивідуальні знахідки відзначаються низкою характерних ознак, які дають змогу їх добре датувати, але вони трапляються порівняно рідко, а основною категорією археологічного матеріалу, що трапляється краєзнавцям, є керамічний посуд, найчастіше – його фрагменти. Точно визначити час його виготовлення складніше, однак у широких хронологічних межах – цілком можливо. Насамперед зазначимо, що цілі форми посуду частіше трапляються в язичницьких похованнях або на поселеннях, що загинули внаслідок розгрому. В інших випадках маємо справу з фрагментами посуду, які в низці випадків вдається склеїти, реконструювавши таким чином його первинний вигляд.

Загалом виділяють дві великі групи посуду: ліпний, що побутував із епохи неоліту, та гончарний, який поширився із X ст. Ліпний посуд формувався руками, тому його форма не завжди ідеально правильна. Окрім цього, поверхня ліпних горщиків не має характерних слідів від обертання. Гончарний посуд має правильну круглу форму й дрібні лінії, що залишилися від рук гончара, і дрібних включень у тісто, що утворилися внаслідок його формування на гончарному крузі.

Найдавніший неолітичний посуд часто мав нестійке (гостре або округле) дно, що є ознакою рухливості населення. Такі посудини ставилися на кілька каменів і між ними розводили багаття. У мідному віці на Волині були поширені горщики з характерною верхньою

частиною у формі лійки та кулясті амфори. Ранньобронзовому періоду властиве погіршення якості посуду в порівнянні з енеолітом і поширення шнурового орнаменту. У пізній бронзі – на початку ранньозалізного віку на посуді часто наліплювали валик та прикрашали його у верхній частині наскрізними проколами. Упродовж першого тисячоліття до н. е. був поширений так званий рустований посуд, коли його поверхню перед випалом оббризували рідкою глиною.

Помітний вплив на розвиток керамічного виробництва на Волині в першій половині I тис. мала Римська імперія. Тоді на пам'ятках черняхівської й вельбарської культур уперше починається місцеве виробництво гончарного посуду. Пізніше воно припиняється, у середині I тис. слов'яни знову виготовляли ліпний посуд, і тільки з X ст. у них остаточно утверджується гончарна кераміка.

Нині посилився інтерес до вивчення військової історії новітнього часу, що потребує від краєзнавців спеціальних знань щодо зброї й військового спорядження багатьох держав цього періоду.

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте роль археологічних джерел у вивченні давньої історії Волині.
2. Назвіть найважливіші археологічні пам'ятки Волинської землі.
3. Охарактеризуйте давньоруські міста Волині.
4. Розкрийте інформативність окремих типів археологічних пам'яток.

Література

1. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: джерела та матеріали. Луцьк: ДП «Волин. старожитності», 2013. 165 с.
2. Кучинко М. Археологія Волині. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 202 с.
3. Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. Луцьк: РВВ «Вежа», 2002. 303 с.
4. Кучинко М. М., Кучинко З. М. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк: Волин. кн., 2007. 172 с.

5. Левада М. Історія Сераховичівського скарбу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2021. Вип. 25. С. 318–333.
6. Панишко С. Д. Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «Motte» на Волині. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип. 4 (21). С. 61–70.
7. Прищепя Б. А., Прищепя О. П. Історичне краєзнавство Волині: навч. посіб. Рівне: ППДМ, 2008. 352 с.
8. Прищепя Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. 297 с.
9. Теліженко С., Манько В. Різночасові пам'ятки поблизу села Ратнів на Волині: дослідження 2015 року. Київ; Ратнів: Гурович В. Г., 2021. 203 с.
10. Чабай В. П., Ступак Д. В., Весельський А. П., Дудник Д. В. Стоянка Бармаки в контексті епіграфету Середнього Подніпров'я. *Археологія і давня історія України*: зб. наук. праць. Київ: ІА НАН України, 2020. Вип. 4 (37). С. 107–125.

Розділ 5

ДАВНЯ ІСТОРІЯ ВОЛИНІ ЗА ДАНИМИ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ

Якщо стародавня історія Волині вивчається переважно на основі аналізу археологічних джерел, то, починаючи з кінця I тис. н. е., коли регіон увійшов до складу Київської Русі, його розвиток досить повно відображений і в писемних джерелах. У середньовіччі рукописання було основним способом продукування та копіювання книжок. Переписувачі копіювали не тільки літописи, але й книги релігійного характеру, найвідомішим із яких є українська Першокнига – Пересопницьке Євангеліє.

5.1. Давньоруські літописи та актові джерела

Традиція літописання, що характеризується порічним викладом інформації, прийшла на Русь із Візантії. На сьогодні науці відомо багато великих літописних зводів, що включають у себе фрагменти літописання окремих давньоруських земель, у тому числі й Волинської. Окрім того, маємо окремий Волинський літопис, що відображає історію регіону другої половини XIII ст.

Для вивчення історичного краєзнавства Волині найбільший інтерес становить Іпатіївський літописний звід, або «Літопис Руський», що складається з трьох частин – Повісті временних літ, Київського та Галицько-Волинського літописів.

Повість временних літ, що була складена в Києві на початку XII ст., висвітлює ранньослов'янський етап історії Волині і її положення в складі централізованої Київської держави. Найраніша згадка в Повісті про цей регіон належить до VI ст. і розповідає про війни аварів із дулібами, які проживали на Волині. Пізніше йдеться про зміну племінних назв місцевого населення з указанням території його проживання: *«бужани, бо сидять на Бугу, а потім волиняни»*. Ці свідчення є першими, що вказують на послідовність зміни назв місцевого населення.

Великий інтерес викликає літописна стаття за 981 р., де йдеться про похід київського князя Володимира Святославовича на Польщу,

унаслідок чого Волинь увійшла до складу Київської Русі. Тут же вперше згадане волинське місто Червен. Дещо пізніше, у 988 р., говориться про першого волинського князя Всеволода, який був посаджений у Володимирі. Це повідомлення свідчить про початок формування Волинської землі як окремої територіально-адміністративної одиниці.

До XI ст. відносять і перші повідомлення про церковну історію краю. У статті за 1091 р. докладно описано діяльність одного з перших відомих володимирських єпископів Стефана (пізніше – святого) у Києві. Цей Стефан після монашества в Печерському монастирі заснував Кловський монастир і був його першим ігуменом. У цій якості він брав участь у перенесенні мощів святого Феодосія. Зауважимо, що Кловський монастир поблизу Києва був «волинським». Регіональні статуси мали й інші великі монастирі неподалік стольного міста: Печерський – київських князів, Кирилівський – чернігівських, Видубецький – переяславських.

Надзвичайно інформативною частиною Повісті щодо історії Волині є опис так званої «волинської війни» 1097–1100 рр. Докладність опису дає змогу реконструювати територію Володимирського князівства того часу (близько 25 тис. км²), його політичну історію. Тут містяться перші літописні згадки про міста регіону – Шеполь, Перемиль, Всеволож, Турійськ, Вигошев, Чорторийськ, Острог. Уперше згадані імена волинян – бояр Василя, Лазаря, Туряка, а також слуг – Улана й Колчі. Цікавими є й окремі побутові деталі. Наприклад, літопис повідомляє, що шлях із Києва до Володимира можна було подолати за сім діб.

Київський літопис, що є другою складовою частиною Іпатіївського зводу, відображає історію Волині у 20–90-х роках XII ст. Тут особливо цінним є свідчення про боротьбу київських і суздальських князів за великокнязівську владу. У ході цієї боротьби київські князі Ізяслав Мстиславич і Мстислав Ізяславич неодноразово отримували поразки й відступали на Волинь, де продовжували боротьбу. Опис цих військових дій дає змогу прослідкувати оформлення Волинської землі як окремої територіально-адміністративної одиниці, що складалась із Володимирського, Луцького, Белзького, Червенського та низки мен-

ших князівств, а також вивчити процеси централізації регіону. 1173 р. (стаття за 1174 р.) Волинь уперше згадано як землю, коли *«прийшов Ярослав Луцький з усією Волинською землею... до Києва»*. Зауважимо, що ряд дослідників відносять першу згадку Волинської землі до 1077 р., що є дискусійним питанням.

Найбільш інформативним щодо давньоруської історії краю є Галицько-Волинський літопис, що відображає події XIII ст., особливо його волинська частина (1261–1292 рр.). Повідомлення цього джерела є цінними для дослідження історії держави Романовичів, у складі якої тоді перебувала територія краю.

Галицький літопис стосується висвітлення процесу відвоювання Данилом і Васильком батьківської спадщини, у чому вони спирались передусім на Волинь, та опису князювання Данила Галицького. Тут уперше згадано окремі регіони землі – забузьку Україну (1217 р.), «Лісову сторону» (1235 р.). Власне Полісся вперше згадано в 1275 р. Велику увагу приділено висвітленню відносин Волині із сусідами – литовцями, поляками, татарами.

У Волинському літописі докладно змальовано історію порівняно невеликої частини Волині – Володимирського князівства. Це джерело виділяється докладністю поданих описів, зокрема про діяльність князя Володимира Васильковича: будівництво ним міст і храмів, їх оздоблення, благодійність. Літопис містить навіть такі дрібні деталі князівського побуту, як те, що Володимир Василькович спав на соломі. Оскільки в той час Володимирське князівство включало переважно поліські регіони, Волинський літопис є цінним джерелом для дослідження різноманітних сторін життя саме Полісся в XIII ст.

Історію регіону з кінця XIII ст. (після припинення волинського літописання) у писемних джерелах висвітлено слабше. Певну інформацію про події того часу містять литовські та білоруські літописи, зокрема, Супрасльський. Надзвичайно цінним джерелом для дослідження історії Волині цього періоду є фундаментальна праця польського історика Я. Длугоша «Історія Польщі», де виклад матеріалу доведений до 1480 р. Серед тогочасних історичних подій, що відображені в цих джерелах, слід вказати на з'їзд європейських монархів, що відбувся в Луцьку в 1429 р. На цьому з'їзді обговорювалися загальноєвропейські

проблеми – протидія турецькій експансії в Європі, боротьба з гуситським рухом, коронація Вітовта.

Для дослідження історії Волині XIV–XVII ст. цінним джерелом є різноманітний актовий матеріал. Серед таких документів відзначимо тексти польсько-литовських угод 1352 і 1366 рр. про розмежування польсько-литовських володінь на Волині, описи Ратенського староства 1500, 1512, 1564 років, люстрації волинських замків, Луцькі гродські книги, опис кордону між Польщею й Литвою в 1546 р. та багатьох інших.

5.2. Використання архівних матеріалів

Архіви – це самостійні установи або відділи в установах, організаціях, підприємствах, де зберігаються документальні матеріали. Сукупність документів, які утворилися внаслідок діяльності установ, організацій, підприємств або окремої особи, називають архівним фондом.

У Київській Русі зберігалися договори князів із Візантією, князівські грамоти, судові рішення й подібні документи. У князів Ярослава Мудрого, Святослава та Всеволода Ярославовичів були зібрання рукописів.

Із XVIII ст. розпочинається близький до сучасного підхід до формування архівних фондів. Тоді архіви в установах були відокремлені від канцелярій і встановлені чіткі терміни передачі до них справ. Уведено посаду архіваріуса. У XIX і на початку XX ст. створюються державні архіви.

Головними архівними установами сучасної Волині є Державні архіви Волинської (ДАВО), Рівненської (ДАРО) та Житомирської (ДАЖО) областей, а також Хмельницької, Тернопільської й Львівської областей.

Державний архів Волинської області заснований у 1939 р. як Волинський обласний історичний архів. Із 1941 р. він отримав сучасну назву, яка зберігалася до 1958 р. Тоді його було перейменовано у Волинський обласний державний архів. Повернення до сучасної назви, яке досить повно відображає сенс його діяльності, відбулося в 1980 р.

У головній архівній установі Волинської області зберігаються численні матеріали про всі сторони суспільно-політичного, культурного та економічного життя Волині, починаючи з XVI ст. Станом на початок XXI ст. у його 4776 архівних фондах нараховується 1 117 984 одиниць зберігання, які являють собою підбір документів, об'єднаних спільною проблематикою. Крім традиційних писемних документів у фондах ДАВО, є 628 одиниць зберігання науково-технічної документації, 28 876 одиниць фотодокументів і 349 одиниці фонодокументів.

Усі ці численні матеріали мають досить пізнє походження. Основна їх частина охоплює історію Волині XIX–XX ст. Найбільш ранні документи з фондів Державного архіву Волинської області датуються XVI ст. До них відносять королівські дарчі грамоти та привілеї, церковні метричні й шлюбні книги. Сюди ж належать деякі документи з колекції, зібраної Волинським товариством приятелів наук.

Документи, які датуються з 1796 р. і наступними (до 1919 р. включно), утворюють фонди періоду Російської імперії. Централізація архівної справи, яка почалася з XVIII ст., позитивно позначилася на організації документів у його межах. Їх дослідження дає можливість детально вивчити низку проблем регіональної історії. Документи з фондів цього періоду можна розподілити за такими групами:

- документи місцевих органів державного управління та міського й земського самоврядування. У них найбільш повно представлено діяльність міських магістратів та управ; землевпорядних комісій; повітових земських управ.
- документи судових і поліцейських органів. Основну їх частину становлять справи Луцького окружного суду та повітових судів.
- документи освітніх закладів: Луцької чоловічої й жіночої гімназій, Луцької прогімназії. У них висвітлено стан освіти у регіоні.
- велика група документів характеризує історію релігії та церковних установ. До неї входять фонди Луцької уніатської генеральної духовної консисторії, Володимира-Волинського, Ковельського, Луцького духовних правлінь і деканатів.

Серед чотирьох виокремлених груп документів матеріали першої й четвертої груп часто близькі за своїм змістом. Історично це пов'яза-

но зі змінами в суспільно-політичному становищі Волині після поділів Речі Посполитої. Наприкінці XVIII ст. основна частина її населення дотримувалась у конфесійному плані греко-католицького віросповідання. Після входження регіону до складу Російської імперії вона в примусовому порядку наvertалася в православ'я. Невдоволенні такими насильницькими діями мешканці сіл і міст Волині приймали католицьке віросповідання, до якого російське законодавство не мало таких жорстких вимог як до греко-католицького. У такому випадку Волинська духовна консисторія або місцеві священники зверталися до суду. На основі рішень останнього населення в примусовому порядку поверталось до православ'я. Архівні фонди досить повно представляють цю ситуацію у регіоні. Водночас такі матеріали належать до першої групи документів, хоча фактично містять багатий матеріал по четвертій групі, тобто по історії релігії.

Архівні матеріали з історії Волині містяться не лише у фондах ДАВО. Історично склалося так, що територія Волинської області тривалий час входила до більших адміністративних одиниць – воєводства та губернії. Останні включали до свого складу також частини територій сучасних Рівненської й Житомирської областей, в архівах яких зберігається чимало важливого матеріалу.

Період XIX – початку XX ст. найповніше відображений у фондах Державного архіву Житомирської області, оскільки в цей час Житомир був губернським центром. Серед найважливіших можна відзначити фонди Канцелярії Волинського губернатора та Волинського губернського правління. Великий інтерес становлять документи про польські повстання 1830–1831, 1863–1864 рр. і їх активних учасників, зокрема Станіслава-Гавриїла Варцеля, Сигізмунда Сераковського. Унікальними є метричні записи про одруження французького письменника Оноре де Бальзака з Евеліною Ганською, про народження Лесі Українки. У ДАЖО зберігаються власноручний лист генерал-фельдмаршала М. Кутузова, автографи А. Чехова, М. Пирогова.

Цінні джерела з історії Волині містяться в Державному архіві Рівненської області. Надзвичайно цікавим є особовий фонд Ф. Штейнгеля, засновника й хранителя музею в с. Городок Рівненського повіту, що зберігається в ДАРО. У фонді є документи, етнографічні матеріали,

фотознімки, книги за 1800–1891 рр., зібрані Ф. Штейнгелем з усієї Волинської губернії. ДАРО має у своїй фондів також цікаві матеріали по період входження Волині до складу Польщі (1921–1939 рр.). Передусім тут треба виділити особовий фонд відомого краєзнавця Я. Гофмана.

Проте найповніше період 1921–1939 рр. представлений матеріалами ДАВО, оскільки тоді Луцьк був адміністративним центром воєводства. Вони досить повно охоплюють діяльність усіх політичних, господарських і культурних установ. У ньому зберігаються фонди Волинського воєводського управління та місцевих органів державної влади: повітових старост, Луцького міського управління. У фондах Волинської команди державної поліції, Луцького окружного суду, в'язниць міст Ковеля й Луцька відображено діяльність поліції, суду та прокуратури. Серед господарських структур Волині в ДАВО найбільше матеріалів зберігається по установах сільського і лісового господарства. Їх діяльність представлена документами Волинського окружного земельного управління й повітових земельних управлінь, Дирекцією державних лісів.

Діяльність навчальних, культурно-освітніх установ та інших закладів міжвоєнного періоду висвітлюють документи кураторіуму Волинського шкільного округу в м. Рівному, Ковельського, Луцького шкільних інспекторів, фонди 3-х луцьких гімназій, серед яких – Луцька українська гімназія ім. Лесі Українки. Сюди ж можна віднести документи фондів Волинського товариства із поширення театральної культури, Просвіти, Волинського українського об'єднання, Української парламентарної репрезентації на Волині, Луцької управи прихильників православної віри ім. Петра Могили. Водночас документи цих фондів є важливим джерелом для вивчення боротьби волинян за своє соціальне й національне визволення, за збереження української мови, культури, віри, традицій тощо.

Діяльність інших структур регіону представлено в документах міжвоєнного періоду частково. Це можна сказати про фонди повітових та волосних комісаріатів, військово-революційних комісарів, повітової поліції, фонд Тимчасового управління м. Луцька за 1939 р.

Досить незначна інформаційна база періоду нацистської окупації Волинської області (1941–1944 рр.). Серед фондів цього часу цікаві матеріали містяться у фонді Волинського проводу ОУН, документи якого висвітлюють діяльність ОУН–УПА на Волині.

Найповніше у головних архівних установах Волині представлено документи радянських установ, організацій, промислових підприємств, навчальних закладів, які відновили свою діяльність або були створені в другій половині ХХ ст. Архіви також зберігають фонди особового походження, які сформовані з документів, що висвітлюють життя, діяльність та творчість видатних людей Волині – науковців, учителів, членів Спілки письменників України, працівників сільського господарства, спогади, свідчення людей про голодомор в Україні (1932–1933 рр.), в'язнів сталінських таборів, переслідування священників за утвердження української церкви тощо.

Розпад радянської політичної системи спричинив поповнення архівних фондів. У 1991 р. у їхнє розпорядження передано фонди колишніх партархівів. Серед них – документи обкомів Компартії України та обкомів ЛКСМ України (1939–1991 рр.), міськкомів та райкомів партії і комсомолу (1944–1991 рр.), інших партійних та комсомольських організацій. У 1992 р. завершено передачу до ДАВО фільтраційних справ фондів управління Служби безпеки України по Волинській області на громадян, вивезених на примусові роботи в країни гітлерівської коаліції. Тоді ж розпочалася передача кримінальних справ несудових органів (на реабілітованих громадян) (1939–1992 рр.).

Окрім документів із названих фондів, в обласних архівах зібрано науково-довідкові бібліотеки. У ДАВО вона нараховує понад 16 тис. книжок, охоплюючи період із XVI ст. по сьогоднішній день. У складі книжкового фонду помітно виділяється латиномовна література, видана у Венеції, Варшаві, Кракові, Парижі, Празі, Мілані, Мюнхені в XVI–XVIII ст. До достатньо рідкісних видань можна віднести Енциклопедію Юана-Генріха Альстеда 1630 р., Інвентар Луцько-Брестського біскупства тощо. До книжкового фонду ДАВО відносить зібрання періодичних видань XIX–XX ст., серед яких – «Вестник Европы», «Вестник иностранной литературы», «Волинские епархиальные ведомости», «Мир божий», «Наблюдатель», «Церковные ведомости» та ін.

Добре зберігся книжковий фонд і періодика міжвоєнного періоду. У числі останніх зібрано «Вісник законів Речі Посполитої Польської», «Польське законодавство», «Закони і розпорядження», «Польський монітор». Економічне життя Волинської області відображають статистичні щорічники, кварталники й відомості Головного статистичного управління Польщі, «Географічний словник царства Польщі», «Географічний словник царства Польського й інших слов'янських земель».

Видання радянського періоду представлені збірниками радянських законів і постанов уряду СРСР та УРСР, науково-популярною літературою з історії СРСР та України, краєзнавчою та архівознавчою літературою.

Нині у фондах бібліотеки укомплектовується література, що надійшла від волинської діаспори з Австралії та Канади. Тут уже є твори Я. Славутича, С. Радіона, В. Симоненка, Є. Сверстюка та ін.

Для зручності користування наявним фондом у головній архівній установі області підготовлено довідковий апарат бібліотеки – систематичний та алфавітно-хронологічний каталоги.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте «Літопис Руський» як історико-краєзнавче джерело.
2. Покажіть інформаційний потенціал Галицько-Волинського літопису.
3. Охарактеризуйте актові джерела пізньосередньовічного періоду.
4. Покажіть роль архівних матеріалів в історико-краєзнавчих дослідженнях.
5. Розкрийте краєзнавчий потенціал фондів Державного архіву Волинської області.

Література

1. Бойко М. Бібліографія волинезнавства в Північній Америці (1949–1993). Блумінгтон, Індіана: [б. в.], 1993. 125 с.
2. Денисюк В. Літопис Камінь-Каширщини. Луцьк: Надстир'я, 2001. 524 с.

3. Державний архів Волинської області. Путівник. Луцьк: Надстир'я, 2011. 952 с.
4. Кушнарєнко Н.М. Бібліотечне краєзнавство: підручник. Київ: Знання, 2007. 502 с.
5. Літопис Руський. За Іпатіївським списком: переклав Л. Махновець. Київ: [б. в.], 1989. 591 с.
6. Торгівля на Україні XIV – сер. XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. Київ: Наук. думка, 1990. 408 с.
7. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1984. Т. 1. 601 с.
8. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1986. Т. 2. 580 с.
9. Черняхівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. Кременець: Папірус, 1999. 320 с.

Розділ 6

ДРУКОВАНІ ДЖЕРЕЛА В ІСТОРИЧНОМУ КРАЄЗНАВСТВІ

Після Люблінської політичної унії більшість українських земель увійшла до складу Польщі. На них відразу ж розпочалася підготовка до організації нової греко-католицької церкви. Різкий супротив православному українському населенню спричинив полемічне літературне протистояння. Відомо близько 140 полемічних творів XVI – першої половини XVII ст. Із них близько 80 написано католиками й уніатами та майже 60 – православними. Літературна полеміка активізувала видавничу справу.

6.1. Історія книгодрукування на Волині

Книговидавнича справа Волині сягає XVI ст. Першою постійною українською друкарнею в регіоні була Острозька. Вона видала 26 книг, найбільш відомою серед яких стала Біблія. Її видання мало особливе значення. Острозька Біблія виявилася першим роздруком Біблії слов'янською мовою. Ця подія належить до 1581 р. й була тісно пов'язана зі змінами в суспільно-політичному та церковному житті Волині.

Серед новоприєднаних до Польщі земель Волинь була регіоном з особливо міцними православними традиціями. Не випадково, що роздрук Біблії слов'янською мовою відбувся саме тут. У 70-х роках XVI ст. в Острозі відкрито вищу школу, у якій склався тип слов'яно-греко-латинської школи, що передався в Київ.

Крім Острога, друкарні на Волині діяли в Дермані, Константинові, Почаєві, Луцьку, Четвертні, Загорові, Кременці, Чорній. Здебільшого вони засновувалися при православних монастирях. Крім постійних друкарень, були й пересувні. На Волині видавничу діяльність у них на нетривалий час налагоджували мандрівні друкарі – ієромонах Павло-Домжив Люткович Телиця та ієродиякон Сильвестр.

Друкарні не зразу витіснили рукописну книгу. Свідченням цього є рукописне Євангеліє 1611 р. із с. Кукли Маневицького району, створене Андрієм Яковичем із м. Старого Самбора на замовлення луцького шляхтича Марка Жоравницького.

Друкарні видавали не лише церковно-літургичну літературу, а й книги світського характеру. Наприклад, Павло-Домжив Люткович Телиця та Сильвестр 1628 р. виготовили в Луцьку поетичні книги «Лямент... по отцу Іоанне Василевичу» Д. Андреевича та «Епикидіон, або Верше жалобния на погребеніє Василиси Яцковни» С. Полумерковича. Отже, книговидавнича діяльність дає можливість скласти враження про літературні, суспільно-політичні й культурні процеси на Волині.

Визначне місце в історії українського друкарства й літератури посідав Почаївський видавничо-поліграфічний осередок. Виникнувши порівняно пізно, Почаївська друкарня по рівню поліграфічного і художнього оформлення своїх книг дуже швидко увійшла в число найвідоміших видавничих центрів України, а за кількістю продукції успішно конкурувала навіть з Києво-Печерською лаврою. Більшість випущених Почаївською друкарнею книг становила література богослужбового характеру. Разом із тим тут видано також немало світських книг різної тематики. Серед них можна назвати «Народовіщаніє» Торжевського, «Політику свіцьку», інші. У другій половині XVIII ст. часто видавався «Буквар». До наших днів зберігся примірник господарського довідника Ленкевича «Книжиця для господарства указующая» (1788 р.).

Активність Почаївської друкарні особливо помітна в часи луцького єпископа Т. Лубенецького-Рудницького та ігумена Г. Козубського, які 1732 р. отримали привілей на друкування богослужбових і церковних книг. До 1830 р. тут видано 263 назв книг. Сучасні дослідники відзначають їх високий поліграфічний рівень і мистецьке оформлення. Почаївські видавці використовували оригінальний курсивний шрифт, вироблений на основі волинського скоропису XVI–XVIII століть. Книги того часу супроводжувалися ілюстраціями. За технологією для їх роздруку виготовлялися гравюри на дереві або міді. Серед почаївських граверів можна назвати Н. Зубрицького, Й. Гочемського та інших.

На початку 40-х рр. XVIII ст. Почаївський монастир придбав латинський шрифт і почав випускати літературу польською й латинською мовами. Видавнича діяльність друкарні була настільки широкою, що дуже швидко виникла необхідність підготовки книготоргового ката-

логу. Він був виданий у 1760 р. і називався «Такса книг у типографії святої обителі Почаєвскія».

З уходженням Волині до складу Російської імперії видавнича справа в регіоні зазнала відчутних змін. Спеціальними указами здобутки місцевих друкарів і видавців фактично ліквідовувалися. Усе здійснювалося в загальному руслі утисків української мови. Починаючи з указу Петра I від 1720 р., українська мова постійно перебувала під заборонаю. Такий стан речей підтвердили два документи другої половини XIX ст. Ними стали Валуєвський циркуляр від 1863 р. та Емський імператорський указ від 1876 р. Не дивно, що аж до Т. Г. Шевченка українську літературу вважали літературою другого сорту. На книговидавничій справі Волині така політика російського уряду відобразилася вкрай негативно. Книги, видані українським варіантом церковнослов'янської мови, було наказано зібрати і «на пожарах сжечь». Найбільш цінні примірники відправлялися до столиці імперії. Водночас проводили сувору централізацію видавничої справи й література друкувалася лише російською мовою.

Таким був стан речей у книговидавничій справі Волині до подій 1917–1920 рр. В огляді Волинської губернії за 1901 р. наявна статистика поліграфічних підприємств нашого краю. Так, у Луцьку тоді було дві друкарні й три книжкових магазини, у Ковелі – дві друкарні та чотири книгарні.

Відродження книговидання на Волині, повернення в нього українських традицій відбулось у першій половині XX ст. 1918 р. діяло видавництво «Волинська губерніяльна друкарня». Із 1919 р. в Луцьку функціонувала видавнича філія Інформбюро УНР при 1-й козацько-стрілецькій (сірій) дивізії. Відбувається загальне зростання кількості поліграфічних підприємств. У Луцьку 1923 р. діяло п'ять друкарень, у Ковелі – три. В останньому це були друкарні власників Гірмабаума, Брануха й Ковеберда та Сандеміна.

У 20–30-ті рр. на Волині функціонували численні поліграфічні підприємства. Правда, обсяг їх книговидання був досить невеликий: вони займалися підготовкою періодики. Серед видавництв, які в різний час діяли в краї, можна назвати такі: «Українська нива»; видавництва товариства «Просвіта» й товариства ім. митрополита Петра Могили;

філія товариства «Сільський господар» у Луцьку; філія Українського соціалістичного об'єднання «Селянський союз» у Володимирі.

Окремо можна назвати луцьких видавців В. Островського, О. Дробана, В. Богацького, А. Черкавського, С. Підгірського, С. Вишнівського, С. Дибенка, С. Бохонюка, М. Литвинця, П. Певного. Загалом у місті в середині тридцятих років нараховувалося до десяти невеличких друкарень, де видавали різноманітну поліграфічну продукцію. Такі ж підприємства діяли і в інших містах Волині. У Володимирі-Волинському видавничою діяльністю займався А. Річинський, у Ковелі – О. Лісневич.

Із встановленням у кінці тридцятих років радянської влади книговидавнича система Волині зазнала відчутного впливу з боку політичної системи СРСР. Усі видавничо-друкарські осередки фактично ліквідовано, майно конфісковано, кадри, які залишилися, здебільшого репресовано. На місце розгалуженої сітки незалежних поліграфічних підприємств упроваджено централізовану систему друкування місцевої періодики, як у Луцьку, так і в інших містах і районних центрах. В усіх видавництвах офіційно запроваджувалась заборонена конституцією СРСР цензура.

Установлена наприкінці тридцятих років структура поліграфічних підприємств продовжувала діяти і в повоєнний період. У ній посилювалися тенденції до централізації. Із 1944 р. діяло Волинське обласне газетне видавництво, яке з середини п'ятидесятих років стало Волинським обласним видавництвом. У вирішенні матеріально-технічних питань йому підпорядковувалися районні редакції та друкарні. Централізація видавничої справи стала одним із прикладів партійного диктату в радянській політичній системі. Це досягалося відповідною кадровою політикою. Наприклад, на початку 1945 р. у Володимирі-Волинському працював редактор, який не володів українською мовою.

Контроль за відповідністю діяльності поліграфічних підприємств інтересам політичної системи покладено на створену відповідно до адміністративно-територіального поділу країни вертикаль цензури. Уже у 1944 р. функціонувало управління Волинського облвиконкому з охорони військових і державних таємниць у пресі. Цензор, який працював у його штаті, суміщав посаду з роботою начальника Облліту.

Крім начальника у штаті управління було ще два постійних працівника. Уповноважені обліту були в кожному місті й районі. Контроль цензури за видавничою діяльністю був надзвичайно жорсткий.

У межах дозволеного цензурою Волинське обласне видавництво ще наприкінці сорокових років розпочало випуск книжкової продукції. Динаміка цього виду діяльності у наступні два десятиліття мала свої особливості. Здебільшого видавали пропагандистські журнали, брошури, згодом – краєзнавчі книги й зрідка художню літературу. В абсолютних об'ємах було помітне зростання видавничої діяльності в області. 1950 р. на поліграфічних підприємствах Волині було підготовлено й видруковано 15 книг тиражем 19,2 тис. примірників, 1955 – 49 тиражем 68,3 тис. примірників.

Зростання видавничої діяльності в п'ятдесятих роках збігся з часом так званої «хрущовської відлиги» в політичній системі СРСР. Проте пов'язані з нею спроби лібералізації ідеологічної політики в наступні роки трансформувались у політику «закручування гайок». Книгодрукування на Волині вчергове поступово згорталося. Уже 1963 р. видано лише 10 книг тиражем 16 тис. примірників, а 1966 р. – лише чотири тиражем три тисячі примірників. Із цього часу волинське книгодрукування практично завмирає аж до дев'яностих років, а фактичним центром видавничої діяльності щодо проблем волинізнавства стає далекий канадський Вінніпег. 1951 р. тут засновано Інститут дослідів Волині. За 20 років діяльності ця установа видала 70 окремих книжок та 20 томів «Літопису Волині».

На території радянської Волині видавнича діяльність у 1960–1990-х рр. обмежувалася випуском плакатів, буклетів, брошур зі статистичними матеріалами, колективних договорів, документації й т. ін. Власне книговидавнича діяльність практично не здійснювалася, хоча інколи на плакатах, зокрема з досвіду роботи в різноманітних галузях народного господарства, уміщували матеріали великого обсягу. Із 1964 р. відновлено діяльність управління пресою Волинського облвиконкому. Книговидавничу справу Волині фактично відсували на другий план. Позитивні тенденції в цій сфері розпочинаються лише зі здобуттям незалежності України.

Демократизація суспільного устрою докорінно змінила стан видавничої справи. Уже в 1990 р. тодішній редакційно-видавничий відділ обласного управління пресою розпочав підготовку до видання художніх і науково-популярних книг. Відразу ж побачило світ 15 книг загальним тиражем 192 тис. примірників. У наступні роки діяльність поліграфічних підприємств активізувалася. Уже 1991 р. видруковано 23 волинські книги тиражем 23 тис. примірників. Активізація діяльності поліграфічних підприємств Волині поставила питання про їх юридичну реєстрацію згідно з новим правовим полем. Першим у часі незалежної України створено обласне редакційно-видавниче підприємство «Надстир'я». Воно розпочало свою діяльність 20 лютого 1992 р.

Уже в рік створення видавництво «Надстир'я» підготувало до друку 20 книг. У тодішніх умовах його керівництво вдало скористалося кон'юнктурою ринку, зокрема дешевим папером і поліграфічними послугами. 1992 р. загальний тираж книг, виданих цим підприємством, становив 288 тис., а 1993 р. – 300 тис. примірників. Економічні проблеми наступних років, особливо зростання в декілька разів вартості друкарського паперу, матеріалів, негативно позначилися на діяльності видавництва. Різне подорожчання друкування книг призвело до зменшення тиражів. 1995 р. підготовлено 33 книги тиражем 146 тис. примірників, а 1997 р. – 56 книг із мізерним тиражем 97 тис. Тенденція до зменшення об'ємів готової продукції збереглася й у наступні роки. 56 книг, підготовлених видавництвом «Надстир'я» у 2000 р., видруковано в кількості 38,1 тис. примірників, а 65, підготовлених у наступному році, видано у кількості 58 тис.

Проте економічні проблеми українського суспільства не призвели до згортання книговидавничої діяльності в області, як це було у зв'язку з політичними змінами після хрущовської відлиги. Навпаки, засновуються нові поліграфічні підприємства. Із 1995 р. розпочав свою діяльність редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки. 2001 р. його працівники підготували до друку 51 видання місцевих авторів. Їх загальний тираж був невеликим – 10 тис. примірників. У масі книг, підготовлених до виходу у світ цим видавництвом, 45 є науковими й науково-методичними, чотири – художніми. Діяла видавнича структура Луцького технічного

університету та Волинська обласна друкарня. Різноманітними книгами з 1995 р. заповнюють ринок видавництва «Ініціал», а з 1998 р. – «Медіа».

Зрозуміло, що необхідною умовою стабільної й масової появи друкованої книги є відповідна поліграфічна база. Безумовним лідером у цій галузі є обласна друкарня. Вона розпочала свою діяльність 1939 р. як Луцька міська друкарня. Окрім того, у сорокових роках функціонувала ще й Луцька районна друкарня. Остання згодом була ліквідована. За багаторічний час роботи обласна друкарня накопичила необхідний досвід і достатньо потужну матеріальну базу. На рубежі століть її потужність сягнула 29 млн примірників газет формату А2 та 7,2 млн фарбовідбитків книжкової й бланкової продукції. 2001 р. тут друкувалося 32 газети.

Одне з найсучасніших в області поліграфічне обладнання встановлено на міській книжковій фабриці «Християнське життя». Це підприємство розпочало свою діяльність 1994 р. та стабільно забезпечувало високий рівень технологічного процесу.

Отже, традиція книгодрукування на Волині має вже більше ніж чотирьохсотрічну історію. На ній постійно відчутно позначалися зміни в конфесійній, а особливо політичній приналежності регіону. Позитивні зрушення останніх десятиліть перетворили книговидавничу справу в одну з важливих галузей господарства Волинської області. Тільки 2001 р. шістьма поліграфічними підприємствами області видано 170 книг загальним тиражем 103 тис. примірників. Серед них 44 – книги художньої літератури, 80 – наукової й методичної, 13 – книги для дітей, 28 – красназавчі й книги іншої тематичної спрямованості. 1478 тис. примірників, видрукованих 2001 р. у видавництвах області, становлять 1,5 книги на одного мешканця краю.

Розвиток книгодрукування на Волині відображено в експозиціях музеїв книгодрукування в Острозі та Луцьку.

6.2. Волинська періодика

Із 1840 р. почала виходити газета «Волынские губернские ведомости» а з 1867 р. – «Волынские епархиальные ведомости». На сторінках

останньої в її неофіційній частині систематично, із номера в номер, друкувалися статті історико-краєзнавчого характеру. Особливо плідно працював у сфері дослідження історії місцевого краю священник с. Сивки Острозького повіту Аполоній Сендульський. Із 1868 р. в газеті почали друкуватися його історико-краєзнавчі нариси про міста, містечка й села Волинської губернії. До 1882 р., коли А. Сендульський помер, він устиг надрукувати понад 40 нарисів, серед них і про міста Луцьк, Дубно, Кременець, Овруч, Острог, Старокостянтинів, Берестечко та ін. Його праці написані на основі широкої джерельної бази, у них є багато історичних фактів, відомості про конкретних осіб. Автор полемізував із польськими істориками в інтерпретації тих чи інших подій і явищ. А. Сендульський залишив після себе значну рукописну спадщину. Він, наприклад, вів літопис своєї парафії, куди заносив свої спостереження й замітки з історії, економіки, статистики, метеорології. У газеті 1887 р. почала друкуватися праця викладача Житомирської гімназії Л. Рафальського «Исторический город Житомир», але вона не була закінчена: цьому перешкодила смерть автора.

Упродовж 1887–1903 рр. газета публікувала велику працю викладача духовної семінарії М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии». Вона потім надрукована окремим виданням у п'яти томах. Для написання праці автор використовував численні історичні джерела й матеріали, зокрема такі капітальні видання, як «Архив Юго-Западной России», «Памятники, издаваемые Киевской комиссией для разбора древних актов», «Архив князів Сангушків», літописи, а також наявну історичну літературу, періодичну пресу, архівні матеріали.

У 20–30-х роках ХХ ст. на території Волинського воєводства друкувалося до 50 пресових видань. У цей період з'являється багато нових видань, у тому числі й українською мовою. До багаторічних тиражних видань належали «Українська громада», «Українська нива», «Дзвін». Тижневик «Українська громада» (1926–1929 рр.) публікували в Луцьку, це був орган Українського національно-демократичного об'єднання. На шпальтах газети переважаючою була ідея боротьби за національну приналежність.

Щотижневим громадсько-політичним виданням Волинського Українського об'єднання (ВУО) була «Українська нива» (1926–1936 рр.), що виходила в Луцьку з 1928 р., а до цього публікувалась у Варшаві. Газета порушувала питання боротьби за національні права українського населення, висвітлювала події політичного й господарського життя Волині. У період «волинського експерименту» воєводи Г. Юзевського «Українська нива» дотримувалась ідеї стабілізації українсько-польських відносин.

Газета «Дзвін» (1923–1927 рр.) була органом Української народної партії та друкувалась у місті Рівному. Із 1923 по 1926 р. видавалась раз на тиждень, а з 1926 р. – двічі на тиждень. У газеті широко висвітлювалися події місцевого життя, факти порушення прав і свобод українців у Польщі, проводилася просвітницька робота. На сторінках газет друкувалися статті, у яких висловлювався протест проти переведення в школах більшості предметів на польську мову викладання. Редколегія «Дзвону» прагнула бути трибуною українського народу в Польщі, найголовнішим її завданням було боронити інтереси українського селянства. Улітку 1926 р. вбито головного редактора газети Володимира Оскілка, але часопис не змінив свого основного спрямування. «Дзвін» порушував питання боротьби за національно-церковні права українців у Польщі.

Російськомовну газету «Волынское слово» (1921–1929 рр.) видавали в Рівному й планували як щоденну суспільну, літературу та економічну газету. У ній висвітлювали місцеві події, новини з різних куточків світу, а також тут публікували рекламу різноманітних товарів та послуг російською й польською мовами.

До короткочасних пресових видань належав альманах «Віра», який видавало товариство «Просвіта» в Кременці. Видання висвітлювало літературно-громадські та суспільні справи. У травні 1923 р. альманах конфісковано. Серед видань, які висвітлювали події краю, були односторінки: газета «Волинське життя» (Луцьк, 1928 р.), видана перед виборами до польського сейму; «Волинські дзвони» (Рівне, 1934 р.) – про події 17 і 19 червня на Рівненському православному соборі; «Наша праця» (Ковель, 8 листопада 1926 р.) – із нагоди свята кооперації в Ковелі; «Українська громада» (Луцьк, 14 листопада 1926 р.).

Значну роль у підвищенні культурного рівня селян відігравали такі сільськогосподарські часописи, як «Волинський господар», «Нова садиба» (Луцьк, 1933–1935 рр.), «Рідний колос» (Луцьк, 1933–1939 рр.), «Селянин» (Луцьк, 1924 р.), «Селянська доля» (Луцьк, 1923–1924 рр.). Видання вміщували розповіді про життя селян Волині. На сторінках часописів можна було натрапити на корисні поради для садівників, городників та цікаву інформацію на різні випадки для сільського трудівника.

У Волинському воєводстві видавалося декілька періодичних видань релігійного характеру, зокрема «Будівничий Церкви» (Кременець, 1937–1939 рр.) – український євангелівський журнал п'ятидесятників; «Євангелівське слово» (Кременець, 1937 р.); «Євангельський голос» (Кременець, 1936, 1938–1939 рр.); «За соборність» (Луцьк, 1931–1935 рр.); «Православна Волинь» (Кременець, 1922 р.).

Окрім україномовних та російськомовних періодичних видань у 20–30-х роках на Волині публікували й газети інших національних меншин, зокрема чеські. Великий інтерес викликають також польськомовні видання, зокрема «Волинський Щорічник» (1930–1939 рр.), що друкувався в Рівному.

Після входження Західної Волині до складу України в Луцьку з 27 вересня 1939 р. почали видавати газету «Вільна праця», що була органом Тимчасового управління Луцька. Пізніше вона стала органом Волинського обкому КП(б)У, облвиконкому й Луцького міському КП(б)У. Із початку 1940 р. газету перейменували в «Радянську Волинь» і під цією назвою публікували в післявоєнний час.

Випуск волинської періодики продовжувався й у роки німецької окупації. У цей час у Луцьку видавали газету «Український голос». Уже влітку 1941 р. формування Т. Бульби-Боровця публікувало газету «Гайдамака», якої надруковано 12 чисел. Пізніше видавали орган ОУН-м «Соборна Україна» з указанням місця видання «Постій на Волині». Багато листівок публікувало ОУН-б.

Після закінчення Другої світової війни масовий випуск періодики швидко відновили. Відповідно до статистичних даних, у Волинській області в 1950 році нараховувалася 61 газета загальним разовим тира-

жем 99,3 тис. примірників. У післявоєнний період виходили друком районні газети «Більшовицький шлях» (Рожище), «Більшовицька правда» (Сенкевичівка), «Жовтнева перемога» (Шацьк), «Прапор перемоги» (Олика) та ін. Характерна динаміка змін кількості газетних видань в області, яка регулювалася директивами компартійних органів. Якщо в 1955 р. публікували 32 газети тиражем 87,5 тис. примірників, 1958 р. – 82, тиражем 120,6 тис. примірників, то 1963 р., після проведення адміністративних реформ, коли укрупнилися райони й були ліквідовані районні газети та видавалися регіональні, було всього 16 видань, проте їх тираж зріс до 134,8 тис. примірників. Декілька десятиліть зберігалися ліміти, установлені 1966 р. – 21 видання тиражем 214,7 тис. примірників.

На початку 90-х років у зв'язку з демократизацією суспільно-політичного життя на Волині з'являється велика кількість нових газет.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте волинські друкарні середньовічного періоду.
2. Висвітліть історію книгодрукування на Волині.
3. Проаналізуйте розвиток волинської періодики.
4. Назвіть й охарактеризуйте діяльність основних волинських видавництв.

Література

1. Бородавко В. А. Періодичні видання Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. 2000. № 3. С. 86–88.
2. Волинська область за роки Радянської влади (1940–1966 рр.): статист. зб. Львів: Каменяр, 1969. 314 с.
3. Волинська область: Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1981 р. Львів: Каменяр, 1981. 134 с.
4. Волинь за роки незалежності: статист. зб. Луцьк: Надстир'я, 2001. 383 с.

5. Денисюк В. Т. Волинське книговидання: історія і традиції. *Книжковий сад «Надстир'я» (1992–2002): статті*. Луцьк: Надстир'я, 2002. С. 9–22.
6. Кушнарєнко Н. М. Бібліотечне краєзнавство: підручник. Київ: Знання, 2007. 502 с.
7. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1984. Т. 1. 601 с.
8. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1986. Т. 2. 580 с.

Розділ 7

ПАМ'ЯТКИ ЦИВІЛЬНОЇ ТА ПРОМИСЛОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ВОЛИНИ

Типи житлових споруд є однією з важливих регіональних ознак. Значною мірою вони залежать від конкретних природних умов та ресурсів регіону (клімат, будівельні матеріали). Ресурсний потенціал Волині визначав не тільки характер цивільної архітектури, але й основу всякої життєдіяльності – виробництво. Незважаючи на те, що практично завжди сільське господарство Волині було основною галуззю її господарства, тут розвивалось і ремісничє, а пізніше й промислове виробництво. Його сліди фіксуються різноманітними промисловими спорудами.

7.1. Традиційна народна дерев'яна архітектура

Для Волині як лісового краю дерево традиційно було основним будівельним матеріалом. Для будівництва найчастіше використовували сосну. Однак вона була відносно дорогою, а отже, нерідко застосовували й дешевші породи, зокрема осику, оскільки її не точив шашіль, а в зрубі вона могла затвердіти настільки, що її не брала сокира.

Добре відомі сьогодні зразки народної дерев'яної архітектури набули значного поширення в ХІХ ст. Традиційно їх називають зрубно-каркасні будівлі. Конструктивною формою таких дерев'яних споруд був зруб – чотиригранне (у церковному будівництві може бути шести- й восьмигранне) приміщення. Стіни його житлової частини зведені з горизонтально складених колод. При цьому сіни та комора частіше будували технікою «у стовп», коли проміжки між вертикально поставленими стовпами заповнюють дошками-ділями (кругляками, розрізаними на дві половини по довжині). Стовпи могли закопувати в землю або кріпити в підвалини, іноді – ставити на камені. Зруб власне хати (житлового приміщення) зводили зазвичай із соснових або липових колод, він мав форму квадрата.

Конструктивні особливості зрубно-каркасних будівель інколи зазнавали певних змін, особливо у зв'язку із серйозними змінами в

суспільно-політичному житті країни. Так на початку ХХ ст., зразу після Першої світової війни, у зв'язку з дефіцитом будівельного матеріалу, значного поширення набула каркасна техніка, що давала змогу використовувати менш якісну деревину. Між дубові стовпи, котрі вкопували або ставили по кутах будівлі на підвалини, почали закладати дилі, плахи (широкі дошки або кругляки). Ззовні та зсередини стіни обмазували глиною.

Свої конструктивні особливості мала стеля будівлі. Традиційно її робили дерев'яною, із дощок, які вкладали «впритиск» або «внакладку». У районі Володимира використовували іншу техніку – «врозбіжку». Ряди дощок при цьому клали на віддалі 10–15 см. одна від одної, а проміжки між ними закривали іншими дошками. Стелю тримали 3–4 поперечних або один поздовжній сволок.

Вікна зрубно-каркасних будівель відрізнялися своїми розмірами. Найбільшими були припокутні, запічні та припічні – меншими. Але при цьому можна зазначити, що навіть найбільші з них не йдуть ні в яке порівняння із сучасними.

У народній дерев'яній архітектурі специфічною була система відведення диму з приміщень. Він виходив через великий димохід («комин»), який розміщувався на рівні стелі в сінях. Туди дим потрапляв із хати. Димоходи мали форму зрізаної піраміди й спиралися на два поздовжні сволоки в сінях. У деяких селах за шириною вони займали всі сіни (2,5 м.). Над димоходами зводили невисокі дерев'яні двосхилі дашки, які захищали їх від дощу. У поліських будинках димарі з'явилися тільки після ліквідації кріпосного права в 1861 р.

Інколи народна архітектура Волині дає рідкісні місцеві зразки. Прикладом цього можуть бути хати з крейди, що будувалися в с. Городці Рівненського району. Під час їх будівництва використовували крейдяні брили. Товщина стін сягала 60 см, а внутрішніх перегородок – 40 см. Свої особливості мало перекриття крейдяних будівель. Основною його формою був чотирисхилий дах. Він утримувався на кроквах, які врубувались у верхній кінець зрубу або в платву, винесену на 15–20 см від рівня всього зрубу. Платва лежала на поперечних балках стелі.

Будівлі покривали житньою соломою. Прив'язували сніпки («кулики») гузирем угору, що створювало гладку поверхню даху. На рогах покривали «кичками» (рогачами), що нагадувало уступчасту поверхню. Солому в такі сніпки можна було в'язати тільки за ручного збору жита. Сучасні механічні технології роблять її непридатною для подібного використання.

Найдавніші житлові споруди Волині являли собою однокамерну хату без сіней із входними дверима в причілковій стіні, криту драницями. Така хата із села Самари Ратнівського району, датована 1587 р. експонується в Музеї народної архітектури та побуту України в Києві. Пізніші житла були в плані дво- або тридільними. Давнішим типом житла на Волині було дводільне помешкання. Воно побутувало серед людей із малим достатком і мало найпростіший план: хата + сіни. Хата зазвичай була зрубна, а сіни добудовані «у стовпи». Зрідка такі типи житла ще можна побачити й сьогодні.

Серед більш заможних мешканців найпоширенішим типом волинського житла була тридільна хата. Воно побутувало на всій території регіону. Місцеві особливості пов'язані з конструкцією стін та матеріалу. У Рівненській області, наприклад, можна побачити житло, у якому хата зрубна, а сіни й комора – «у стовпи». Зруб будували з кругляку та напівкругляку сосни чи дуба, комору й сіни – із плах осики, вільхи, тополі, сосни.

Довгий час основним способом кріплення зрубу був спосіб «в обло», коли назовні випускалися кінці стовбурів. Після ліквідації кріпосного права 1861 р. з'явився спосіб кріплення стін зрубу «в лапу» або «в чистий кут».

Для традиційного народного житла була характерна хата з ванькиром. Ванькир – це бічна кімната, відокремлена від великої. Вона утворювалася за допомогою перегороджування хати піччю й грубкою. Між піччю та грубкою влаштовувався аркоподібний прохід. Через нього можна було пройти із власне хати, яка часто ще називається світлицею, до ванькиру. Піч у хаті збудовано таким чином, що її отвір виходить на ванькир, тому він використовувався як кухня.

Будували також хати, де житлові приміщення розділяли сіньми «на дві половини». На Волині збереглися так звані «довгі хати». У них

під одним дахом із житловими приміщеннями, сіньми та коморою були господарські будівлі – хліви, дровітні й т. ін. Такі будівлі найчастіше ставили торцем до вулиці. Вони відомі в с. Гільчому Здолбунівського району, де проживало багато чехів. Від традиційного народного житла Волині їх відрізняє велика кількість широких вікон. Їх могло бути 5–7. Над вікнами часто робили різноманітні ліпні прикраси у вигляді рослинних орнаментів.

На Поліссі були поширені так звані окружники, коли будівлі ставили навколо внутрішнього двору, що утворювало замкнутий простір.

Стіни у волинському житлі всередині не білили. Винятком щодо цього були села в колишніх Володимир-Волинському, Кременецькому, Гощанському та Ізяславському районах. Часто люди з малим достатком робили сіни й комору з лози та обмазували плетиво глиною. Долівка в сінях глиняна, а стеля відсутня. У колишньому Славутському районі на Хмельниччині трапляються хати із сіньми, у яких була дерев'яна підлога.

Окрім житлових, зводили також господарсько-виробничі будівлі. Їх можна поділити на групи відповідно до призначення – для зберігання й обмолочування снопів зернових; зберігання кормів для худоби; для утримання домашніх тварин і птиці; для зерна й харчових продуктів; для сільськогосподарського інвентарю та транспортних засобів.

Поряд зі спорудами, у яких тримали худобу, будували клуні, де складали перевезені з полів снопи. Вони розміщувалися далі від хати. Традиційно клуні складаються з току й двох засторонків по обидва боки від нього. Тік і засторонки розділені високою, до 1,3 м, стінкою з кількох дощок, запущених у стовпи при краях стіни, чи закріплених рейками. Клуні та хліви на Волині могли бути окремими приміщеннями, а інколи зводилися під одним дахом. Термін «клу́ня» вперше згадується в 1578 р. в с. Повурськ Ковельського району.

Конструкції клунь були стовпово-дильовими. Стовпи найчастіше дубові, їх закопували в землю. Між ними закладали різний матеріал: півкругляки, дошки, бруси різних порід дерева. У районі Володимира та Іванич будували клуні стовпової конструкції. Їх стіни запліталися лозою або ліщиною. Найчастіше виплітали горизонтально окремі плоти, які закріплювали зсередини до стовпів і підвалин спеціальними

дерев'яними гвіздками. Поблизу Гощі й Дубна плетіння зовні частково закидали та обмазували коричневою глиною.

Господарськими будівлями, які слугували для утримання худоби, були хліви. Ця назва використовується й сьогодні. Зазвичай, їх будували в стовпи, між які закладали ділі, бруси або дошки. Для спорудження хлівів використовували не дуже якісні матеріали.

Інше ставлення було до комор – спеціальних дерев'яних будівель, у яких зберігали продукти. У такій функції вони відомі вже з давніх часів. На Волині комори називають інколи шпихлірами. Їм завжди приділяли багато уваги. Розміри, добротність та оздоблення комор указували на дбайливість і заможність господаря. Для їх будівництва використовували добірніший матеріал, добре прилаштовували вінці. Майже всюди навпроти вхідних дверей комор влаштовували піддашшя, які захищали вхід від опадів.

Під час будівництва комор використовували зрубну й каркасну техніку. На відміну від хлівів, комори завжди ставили на високі підставки з каменю або пнів та обов'язково робили дерев'яні підлоги. Це забезпечувало добре провітрювання зерна й частково запобігало проникненню мишей.

Основою кормів для худоби на зиму були великі запаси сіна та соломи. Їх зберігали в спеціальних просторах приміщеннях, які отримали назву «сінники». Вони були при клунях, зокрема над хлівами. Для цього ж використовували засторонки та обороги. В основу останніх покладено дуже просту конструкцію: чотири стовпи із закріпленням на них чотирихилим дахом.

Кожна садиба потребувала своєї криниці. Їх не було лише там, де залягання води дуже глибоке. Криниці, воду з яких витягували за допомогою журавлів, рідше коловоротів, називалися колодязями. Окремі з них сягали глибини до 50 м. Стіни колодязів обкладали плоскими каменями. У с. Дермань Здолбунівського району Рівненської області такий колодязь викопали ще в 1900 р.

Села Західного Полісся розміщувалися на піщаних дюнах серед боліт. На них хати зводили ближче до вулиці, яка проходила найвищими ділянками, а господарські будівлі по краях – ближче до болота.

7.2. Цивільна архітектура нового та новітнього часу

До середини XIX ст. волинські міста були забудовані здебільшого одноповерховими житловими будинками з дерева, рідше – із цегли. Рідкісним прикладом мурованої цивільної архітектури XVI ст. є будинок Пузини в Луцьку. Характер забудови міст різко змінився в кінці XIX ст., коли почали зводити прибуткові будинки, призначені для здавання в оренду. У цей час міста почали рости вгору – тут з'явилися багатоповерхові споруди.

У Луцьку в 1884–1890 рр. на початку вул. Шосейної (нині – вул. Лесі Українки, 2) був зведений найбільший у Луцьку триповерховий житловий будинок. На початку XX ст. збудовано трьохповерховий будинок (Лесі Українки, 73) для канцелярських установ. Прикладом архітектури стилю «модерн» може слугувати будинок по вул. Лесі Українки, 32, перший поверх якого призначався для магазину, а сама споруда прикрашена жезлом бога торгівлі Меркурія.

Для архітектури періоду 20–30-х років характерною, як і в усій тогочасній Європі, була орієнтація на функціоналізм і конструктивізм. У той час проводилася планова забудова котеджами окремих кварталів Луцька. Таким чином споруджено офіцерську колонію (у районі нинішньої школи № 5) та колонію службовців (перед нинішнім Краєзнавчим музеєм).

У 1928–1930 рр. поряд із колонією службовців зведено будинок Окружного земського відомства (нині – Волинський краєзнавчий музей). У 1925–1927 рр. споруджено Державний земельний банк (пізніше – Будинок офіцерів). Упродовж другої половини 30-х років тривало будівництво кінотеатру, що в радянський час отримав назву «Батьківщина». Однією з найбільш відомих архітектурних споруд тогочасного Луцька є комплекс споруд пошти, що складався із власне пошти, телеграфу та житлового будинку для обслуговуючого персоналу.

Післявоєнна відбудова й розвиток Луцька були пов'язані з формуванням нового центру міста. Нове будівництво розпочалося зі спорудження триповерхових житлових будинків на початку нинішнього проспекту Волі. У 1954 р. спроектовано будинок Волинського обкому КПУ (нині – головний корпус ВНУ імені Лесі Українки) й розпочато його будівництво. Приміщення обкому завершено 1959 р. Із

1953 р. велося будівництво приміщення Волинського облпроекту. У другій половині 50-х років зводилися житлові будинки по проспекту Волі поблизу споруди тодішнього обкому КПУ.

У 1955 р. прийнято дві постанови про індустріалізацію будівництва та ліквідацію в ньому різноманітних надмірностей. Це призвело, з одного боку, до активізації будівництва, а з іншого – до його уніфікації. У Луцьку можна було зводити житлові будинки тільки за трьома типовими проектами (ними забудовано продовження нинішнього проспекту Волі до Київської площі). Період 60 – початку 70-х років позначений масовим спорудженням житла за проектами 438-серії. Це 4–5-поверхові будинки, що облицьовувалися керамічною плиткою. У цей час зводились і споруди громадського призначення, зокрема дитячо-юнацька спортивна школа (1962 р.), кінотеатр «Зміна» (1963 р.). Починаючи з 1966 р., у Луцьку будувався перший 9-поверховий будинок на Театральній площі.

Із середини 70-х років для типової забудови почали застосовувати так звану 87-му серію проектів. Такі будинки споруджували із силікатної цегли, вони мали кращий зовнішній вигляд і внутрішнє планування. За цими проектами забудовувався завокзальний район міста. Цікаво відзначити, що в так званому 33-кварталі є будинки (шестикутні), довжина яких сягає 1,5 км. Із 1971 р. розпочалася масова забудова району Гнідави, що пов'язано зі спорудженням поблизу підшипникового заводу. Серед будівель громадського призначення потрібно відзначити обласну наукову бібліотеку ім. Олени Пчілки (1974 р.), Меморіальний комплекс (1977 р.).

У 80-х роках найбільш показовою була реалізація проекту забудови району Київської площі. Тут звели будинок нинішньої облдержадміністрації (1988 р.) та податкової адміністрації.

Серед приватної забудови Луцька виділяється помешкання архітектора Миколи Голованя, зведене на початку ХХІ ст., або так званий «будинок з химерами».

Говорячи про архітектурні пам'ятки нового та новітнього часу, не можемо не згадати палацові й садово-паркові комплекси. Чи не найвідомішим об'єктом садово-паркового мистецтва на Волині був ботанічний парк у Кременці. На запрошення Тадеуша Чацького його створив

Діонісій Маклер, ірландець за походженням. У 1830 р. парк нараховував 12 тис. різних рослин.

Багатством та красою у свій час виділявся Олицький палацово-парковий комплекс Радзивілів. Окрім замку-палацу, він уключав парк навколо нього. Нині від парку збереглося 20 га його колишньої площі. Його ландшафт, окрім старих зелених насаджень, уключає живописні водні об'єкти.

У Любомлі зберігся палац Браницьких – пам'ятка цивільної архітектури XVIII ст. У селі Кримно Старовиживського району в маєтку Браницьких у XIX ст. прокладена дорога-бруківка з кінських зубів, фрагмент якої експонується у Волинському краєзнавчому музеї. Її довжина, за деякими припущеннями, сягала 2 км.

Серед об'єктів садово-паркового мистецтва на території Волинської області на сьогодні найкраще зберігся Любешівський парк, площа якого – 12 га. Він був заснований у XVII ст. та пов'язаний з іменем Тадеуша Костюшка, який навчався в Любешові в 1753–1759 рр. Нині нараховує близько 30 порід рідкісних дерев.

Невеликий (0,9 га) Макаричівський парк (Ківецівський район) заснований у 1836–1838 рр. відомим польським письменником Юзефом Ігнаци Крашевським. Оскільки письменник любив липу, тут переважають саме ці дерева.

7.3. Промислова архітектура

Найдавнішими виробничими об'єктами регіону є різноманітні майстерні, виявлені на пам'ятках археології. Це майстерні з обробітку кременю; споруда, що містила металургійні сопла в Жидичині; печі для випалювання цегли в Зимно й Володимирі-Волинському та низка інших об'єктів.

Серед важливих виробничих споруд народної дерев'яної архітектури Волині виділяються вітряки. Усі вони належать до козлового (стовпового) типу, коли вся конструкція млина розміщена на товстому дерев'яному стовпі. За допомогою своєрідного важеля-колоди млин можна повертати навколо центральної опори до вітру. Найчастіше стовпом слугує стовбур дуба діаметром до 0,5 м. На його вершині

закріплюється горизонтальний вал-«баба», за довжиною рівний ширині корпусу млина. На кінець цього вала й спирається будинок млина.

На Волині, особливо в її південній лісостеповій частині, були поширені також водяні млини. Механізми всіх млинів подібні. Відомо два їх види – колісні й мунтовчасті. Останні фактично є праобразом сучасної турбіни. У них на вертикальній осі були лопасті, розміщені під кутом. Потрапляючи на них, потік води примушував вісь із насадженими на неї жорнами обертатись. Уся конструкція млина встановлювалась у спеціальних будинках, інколи навіть двоповерхових.

Колісні водяні млини працювали як механізми наливного типу. Під час їх спорудження ріку загачували. Вода відводилася лотками на ринви (жолоб). Основу робочої конструкції – вал із водяним колесом – установлювали на половині віддалі від ринви до водяного дзеркала потоку. Падаючи на нього, вода заповнює скриньки-кювети – і вони отриманою таким чином додатковою вагою обертають колесо. Уже в 1569 р. у Волинському воєводстві нараховувалося 767 водяних млинів.

Починаючи з пізньосередньовічного часу, на Волині для потреб будівництва активно розвивалося випалювання вапна. Випалювальні печі існували в багатьох пунктах, де містилися поклади сировини. До недавнього часу така піч існувала в селі Полапи Любомльського району. У 1884 р. в Здолбунові відкрито цементний завод.

У ХІХ ст. розпочинається активне дорожнє будівництво. У 1857 р. прокладено шосе Київ–Ковель–Брест. Ця дорога дала назву багатьом вулицям Шосейним, що були на трасі дороги в межах населених пунктів. Деякі придорожні станції збереглися до нашого часу, наприклад у селі Воля-Любитівська Ковельського району.

Упродовж 1882–1888 рр. щебневим покриттям вкрито дорогу Доманове–Ковель–Луцьк–Дубно. Дорога Устилуг–Луцьк–Рівне з твердим покриттям була збудована в 1882–1935 рр. На ній у 1908 р. бруківкою вимощено ділянку Торчин–Луцьк, а в 1935 р. – ділянку Володимир-Волинський–Торчин. Ділянку Луцьк–Рівне 1913 р. Покрито білим щебневим покриттям. Як бачимо, російський уряд намагався з'єднати Луцьк із губернським центром Житомиром, а польський уряд тягнув бруківку від воєводського центру у напрямку до центральних районів Польщі.

До нашого часу зберігся відрізок дороги по березі озера Світязь від с. Світязь до урочища Гряда, що називається дорогою Мостіцького, названою так на честь президента Польщі, який відвідав Волинь. Серед цікавих шосейних доріг післявоєнного часу треба назвати стратегічну дорогу, так звану «бетонку», Київ–Ягодин, яка була прокладена, обминаючи населені пункти та її реконструкцію в автобан після відкриття міжнародного автопереходу «Ягодин–Дорогуськ» у 1995 р. По території Волині проходить також велика автодорога Київ–Житомир–Рівне–Львів. Цікаво, що її реконструкція дала змогу виявити та дослідити низку цікавих археологічних пам'яток, зокрема літописний Звягель, два городища якого нині можна спостерігати прямо з автодороги (мосту через Случ) на околиці міста.

Залізничне будівництво на Волині характеризувалося високими темпами. У 1873 р. прокладено лінію Козятин–Здолбунів–Ківерці–Ковель. Із цією залізницею пов'язана поява сучасного смт Ківерці на місці залізничної станції, адже раніше Ківерцями називалося нинішнє село Прилуцьке. Від станції Ківерці до Луцька залізницю збудовано 1890 р. усього за 20 днів у зв'язку з візитом царя Олександра III до Луцька. У 1896 р. у зв'язку з відкриттям покладів бурого вугілля у Кременці туди також прокладено залізницю.

У 1877 р. від Ковеля залізницю продовжено до Холма. Упродовж 1899–1901 рр. у межах програми будівництва так званих «Поліських залізниць» прокладено магістраль Київ–Олевськ–Сарни–Ковель. Окрім самого полотна, ця залізниця залишила по собі пам'ятник у вигляді сучасного смт Маневичі, яке виросло на місці залізничної станції. До 1964 р. Маневичами називалося розміщене неподалік сучасне село Прилісне.

На розвиток залізничної мережі Волині значний вплив мала Перша світова війна. Для покращення комунікацій у прифронтовій смузі, окрім багатьох вузькоколіїних ліній, упродовж 1916–1917 рр. німці спорудили колію на відтинку Ковель–Камінь-Каширський. У 1929 р. завершилося спорудження колії між Луцьком і Львовом. Цікаво, що її будівництво в районі села Борочиче дало змогу виявити найбільший скарб Волині римського часу. Із Волині, а саме з Володимира, розпо-

чинається найдовша залізнична гілка із широкою колією в напрямку Європи до Катовіце. У радянський час по ній транспортували залізну руду, а у випадку війни вона мала стати стратегічною артерією.

Залізничне будівництво стало причиною спорудження вокзалів та відповідної інфраструктури. У Луцьку будинок старого залізничного вокзалу й елеватора розміщувався на початку нинішньої вулиці Стрілецької. Приміщення залізничного вокзалу є найдавнішою спорудою смт Маневичі.

Зважаючи на велику зволоженість Волинського регіону, тут проводили грандіозні гідротехнічні та меліоративні роботи. На північних окраїнах Волині ще в 1775–1783 рр. прокладено Дніпро-Бузький (Королівський) канал завдовжки 200 кілометрів, що довгий час був єдиною внутрішньою водною артерією, яка сполучала Балтійське та Чорне моря. Для його наповнення водою споруджено Білозерську водоживильну систему, тобто прокладено канал, по якому вода з озера Білого на межі Любешівського й Ратнівського районів наповнювала Дніпровсько-Бузький канал. Згодом через брак води канал із Білого озера доведено до озера Вольнянського, а пізніше – і до р. Прип'ять. Нині вода з р. Прип'яті через Вижівський водозабір, іноді в надмірних обсягах, іде на потреби каналу, створюючи екологічні проблеми для розміщеного нижче по течії ріки Національного парку «Прип'ять–Стохід».

У Шацькому районі відомий канал Мостіцького, названий так на честь президента Польщі.

На Волині розміщено багато унікальних меліоративних систем, серед яких виділяється найбільша на території України Верхньоприп'ятська осушувальна система, що пролягає вгору по течії річки Прип'ять від смт Ратно. На Волинському Поліссі, зокрема в с. Кортеліси Ратнівського району, є польдери, тобто захищені з усіх боків дамбами й осушені ділянки болота.

1956 р. на р. Стир у с. Хрінники збудовано найбільшу на Волині гідроелектростанція, яка підперла також найбільше в регіоні водосховище. Пізніше це водосховище було пристосоване під забезпечення водопостачання розміщеної вниз по течії р. Стир Рівненської АЕС.

Зауважимо, що проекти підняття рівня водосховища для надійнішого водопостачання Рівненської АЕС, що у свій час активно обговорювалися, можуть становити загрозу для поля Берестечківської битви.

1947 р. в західній частині Волині відкрито поклади кам'яного вугілля. Для його видобутку тільки у Волинській області впродовж другої половини ХХ ст. споруджено 10 шахт. Показово, що на рубежі ХХ–ХХІ ст. шахта № 10 була єдиною, що споруджувалася в Україні.

Волинь як історико-географічний регіон виділяється найбільшою в Україні концентрацією атомних електростанцій (Рівненська та Хмельницька). У деяких місцевостях історичні ландшафти Волині доповнюються заводами-гігантами, такими як «Азот» поблизу Рівного. Низку великих промислових об'єктів збудовано на початку ХХІ ст. Цікаво, що зводилися вони не в містах, а поблизу їх, у сільській місцевості: завод електроустаткування Кромберг і Шуберт у с. Рованці, харчових концентратів Нестле в с. Смолигів.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте пам'ятки народної дерев'яної архітектури.
2. Проаналізуйте розвиток цивільної архітектури нового та новітнього часу.
3. Висвітліть історію залізничного будівництва на Волині.
4. Назвіть основні промислові підприємств, що розміщуються на території Волині.

Література

1. Давидюк В. Зачароване Полісся: публічна лекція, прочитана в Східноєвроп. нац. ун-ті імені Лесі Українки 5 лист. 2012 р., розширена та доповн. Луцьк: Терен, 2018. 272 с.
2. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури. Луцьк: Надстиря, 2000. 97 с.
3. Пажимський О. М. Садибні ансамблі Подільської Волині. Самчики; Хмельницький: [б. в.], 1997. 215 с.
4. Прищепа Б. А., Прищепа О. П. Історичне краєзнавство Волині: навч. посіб. Рівне: ППДМ, 2008. 352 с.

5. Прищепа О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. Рівне: [б. в.], 2006. 223 с.
6. Пясецький В. Е., Мандзюк Ф. Г. Вулиці і майдани Луцька: іст.-краєзнавч. довід. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 400 с.
7. Пясецький В. Луцьк. Старе місто: іст.-краєзнавч. нариси. Кн. 1. Луцьк: Волин. старожитності, 2013. 336 с.
8. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1984. Т. 1. 601 с.
9. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1986. Т. 2. 580 с.

Розділ 8

КУЛЬТОВА ТА ОБОРОННА АРХІТЕКТУРА

Пам'ятки культової та оборонної архітектури в усі часи були найбільш величними й репрезентативними. Серед цих споруд на Волині трапляються унікальні об'єкти. Найдавніше з досліджених на сьогодні культових об'єктів розміщувалося на поселенні II ст. у с. Загаї Луцького району. Зимнівське городище є єдиним у своєму роді, оскільки це найдавніше укріплення у всьому слов'янському світі.

8.1. Культова архітектура Волині

Культова монументальна архітектура Волині представлена переважно дерев'яними спорудами. Здебільшого це будівлі православних церков. Споруджувались і дерев'яні костели, але їх збереглося менше. Для Волині характерний трьохдільний храм з одним або трьома верхами. Поділ храму по довжині на три частини – бабінець, нава й апсида – є типовим. Бабінець – західна частина, у якій стоять прихожани, колись – тільки жінки. Нава – центральна частина храму, де міститься підвищення – сулея, із якого дяк читає Євангеліє, а священник – проповіді. Апсида – східна частина храму, де розміщується вівтар.

Дерев'яний православний храм у західній частині Волині та Волинського Полісся є храмом так званого хатнього типу. Його окремі частини (вівтар, нава, бабінець) перекривались одним двосхилим дахом або трьома, припіднятими на різні рівні. Над центральною частиною була вежа з маківкою. Двосхиле перекриття з маленькою вежею в центральній частині могло бути тільки над вівтарем і навою. Так зроблено у Воздвиженській церкві в селі Колона Володимир-Волинського району Волинської області (1722 р.).

Цікаве перекриття мала церква 1545 р., що була колись у с. Лище Луцького району. Над її середньою частиною поставлено верх у формі восьмикутної призми, перекритої пірамідальним дашком із ліхтарем і маківкою. Церков такого типу на Волині збереглося багато. До них можна віднести Покровську церкву в с. Обарів Рівненського району, Покровську церкву 1643 р. у Почаєві Тернопільської області, Михай-

лівську церкву в с. Хмелів Володимир-Волинського району, Преображенську церкву 1765 р. в с. Красів Луцького району та ін.

Іншим типом церковної дерев'яної архітектури є зрубні церкви з трьома верхами, по одному – над кожним зрубом. До найдавніших споруд такого зразка на Волині належала церква в с. Суходоли Володимир-Волинського району. Вона була збудована 1580 р. на виконання заповіту (тестаменту) Василя Загоровського. Будівля складалася з трьох зрубів і мала низку цікавих архітектурних форм. Її західний зруб не був зв'язаний із середнім. Сам середній мав оригінальне двоярусне перекриття. До класичних серед збережених пам'яток такого типу можна віднести Миколаївську церкву 1757 р. в с. Борочиче Луцького району. У ній високий церковний зруб поєднується з дуже низькими (наполовину його висоти) бабинцем й апсидою.

Відома Миколаївська церква 1650 р. з меморіального комплексу «Козацькі могили» також є чудовим зразком архітектури такого типу. На меморіал церкву перевезено з с. Острів 1912 р. Усі три її зруби – бабинець, нава та апсида – мають квадратну форму.

У середньовічний період на Волині споруджували й муровані християнські культові споруди. Серед них передусім треба назвати найдавнішу зі збережених донині будівель Волині – символ її могутності у XII ст. – Успенський собор у Володимирі. Для волинської архітектури давньоруського часу характерні церкви-ротонди, наприклад Василівська у Володимирі. Надзвичайний інтерес становлять муровані церкви, що виконували оборонні функції. Зокрема, такою була церква в с. Піддубці Луцького району.

У XVI–XVIII ст. споруджувалося багато греко-католицьких і католицьких храмів. Серед найдавніших костелів відзначимо Свято-троїцький 1412 р. в Любомлі, один із найстаріших збережених в Україні. Багато величних католицьких культових споруд і монастирських комплексів збереглося у Луцьку, тодішньому адміністративному центрі воєводства. Це монастирі бернардинів, домініканців, тринітаріїв, єзуїтів, бригідок, шаріток. Архітектурні комплекси цих орденів є також в інших волинських містах. У Любешові існував монастир піарів, де навчався національний герой США та Польщі Тадеуш Костюшко.

Середньовічні культові споруди інших конфесій представлені передусім синагогами. На жаль, більшість із них були зруйновані. До нашого часу збереглися будівлі синагог в Острозі та Луцьку. 1907 р. в Луцьку й у 1924–1927 рр. у Володимирі споруджено Лютеранські кірхи.

Серед культових споруд новітнього часу слід назвати Георгіївську церкву-пам'ятник на місці Берестечківської битви 1651 р. Її розписував відомий український художник І. Їжакевич.

Окремо вкажемо на проблему реставрації та відновлення церков, що активно проводились у 90-х роках ХХ ст. Здебільшого при цьому не враховували місцеві традиції. Хоча зауважимо, що деякі новозбудовані церкви виконані в традиційних формах. У класичному давньоруському стилі зведено нову церкву в селі Маяки.

8.2. Православні монастирі

Про час і спосіб заснування перших монастирів Волині здебільшого відомий один і той самий переказ. У середині ХІІІ ст. київські монахи, рятуючись від татар, утікали в дрімучі ліси Волині. Тут вони поселялися в природних або викопаних ними печерах. Проходили десятиліття, а то й століття, і з невеликого поселення утворювався величний монастир. Але не завжди так було. Значна частина таких поселень безслідно зникала, залишаючи по собі лише назви урочищ – «Монастирське», «Чернече», інші.

Монастирські ансамблі Волині складалися поступово. Перші з них (за рідкими винятками) були дерев'яними. У ХVІ ст. старі дерев'яні церкви замінюються новими, тепер уже мурованими. Але братський корпус довгий час залишався дерев'яним. У ХVІІІ ст. ці ключові будівлі монастирського ансамблю повністю перебудовуються. Стара мурована церква замінюється новою, а на місці дерев'яного братського корпусу будується мурований, двохповерховий корпус.

Чергові зміни в архітектурі волинських православних монастирів відбулися після другого поділу Речі Посполитої. Вхідження регіону до складу Росії мало своїм наслідком здебільшого примусове переведення греко-католицьких храмів на православне віросповідання. Це

викликало внесення відповідних змін у церковну архітектуру. Нові культові будівлі наслідували російські зразки.

Серед найважливіших монастирів, архітектурні комплекси яких збереглися до наших днів, можна назвати Зимненський, Жидичинський, Дерманський, Почаївський та низку інших, менш відомих. Відзначимо, що більшість монастирів виконували не тільки сакральні функції, але й були значними економічними, культурними та оборонними осередками.

Зимненський Свято-Успенський Святогірський монастир, розміщений за 4 км від Володимира, був головною православною обителлю Волині в давньоруський період. Звідси виходили володимирські єпископи того часу. Монастир згадується з кінця XI ст., коли тут помер перший ігумен Києво-Печерського монастиря Варлаам. Його сучасний архітектурний комплекс сформувався у кінці XV ст., коли звели оборонні стіни й башти та Свято-Успенський храм (1495 р.). Монастир відомий іконою Зимненської Божої Матері, якою, за легендою, константинопольський Патріарх благословив царівну Анну на шлюб із князем Володимиром.

Жидичинський Свято-Миколаївський монастир, розміщений за 8 км від Луцька, уперше згаданий під 1227 р., коли туди приїздив Данило Галицький. Заснування монастиря, очевидно, слід пов'язувати з княжінням у Луцьку Святослава Давидовича, у чернецтві Миколи Святоші, який пізніше був канонізований. У давньоруський період Жидичинський Миколаївський монастир був головним монастирем Луцького князівства, а в Литовський – усієї Волинської землі. У його розбудову великий внесок зробив князь Любарт, на що вказує «Поминальник князя Федора Любартовича» що зберігався в монастирі. Архітектурний ансамбль обителі склався у XVII ст., коли були споруджені Миколаївська церква, палац митрополитів, будинок семінарії. На жаль, більшість цих споруд до нашого часу не збереглася.

Дерманський Свято-Троїцький монастир відомий не тільки Троїцькою церквою XV ст., але й оригінальною надбрамною баштою-дзвіницею. 1575 р. управителем Дерманського монастиря стає відомий друкар Іван Федоров, який почав готувати тут до друку Острозьку Біблію. У кінці XVI – на початку XVII ст. у Дермані працювали ви-

датні вчені Дем'ян Наливайко, Кирило Лукаріс, Іов Борецький, Василь Суразький, Антоній Грекович, Ісакій Борискович, Іов Княгиницький. У монастирі 1602 р. перебував Григорій Отреп'єв (Лжедмитрій І). Із 1608 р. після смерті В.-К. Острозького опікунами монастиря стають князі Заславські. У 1627–1633 рр. архимандритом монастиря був автор знаменитої «Граматики» Мелетій Смотрицький, який після смерті похований у монастирі.

Почаївський Успенський монастир уперше згадується в XVI ст. У 1833 р. він набув статусу Лаври, тобто найкрупнішого чоловічого православного монастиря (для порівняння, статусу Лаври набули Києво-Печерський монастир із 1598 р., Троїце-Сергіїв – із 1744 р., Олександрів-Невський – із 1797 р.). До монастирського комплексу входять багато цікавих споруд, серед яких виділяються Свято-Успенський (1771–1782 рр.) та Троїцький (1906–1912 рр.) собори. Споруди цього монастиря 1846 р. малював Т. Г. Шевченко. При монастирі діяла друкарня, із якої вийшло 187 книжок.

У радянський період історії, незважаючи на переслідування віруючих, Волинь залишалася помітним центром монастирського життя. У Корці розміщувався один із найбільших у СРСР жіночий Свято-Троїцький монастир, відомий також тим, що там була похована Анна Андрієвська, наречена російського поета О. Пушкіна.

8.3. Оборонне будівництво

Найдавніші фортифікаційні споруди на городищах Волині були дерев'яно-земляними. Здебільшого це рови та вали, доповнені дерев'яним частоколом або стіною, що складалась зі зрубів-городень. У південній частині регіону городища розміщувалися, зазвичай, на позитивних формах рельєфу (мисах або останцях), що давало змогу використовувати їхні схили як додаткові природні укріплення. У таких випадках форма городища залежала від конфігурації підвищення. На Поліссі, де переважають рівнинні ландшафти, споруджувалися переважно круглі або овальні укріплення. Із появою вогнепальної зброї почали будувати прямокутні городища, а пізніше – замки із системою бастей та бастіонів.

Найдавнішим городищем на Волині є Зимнівське, причому воно заселялося двічі – в епоху енеоліту та в третій чверті I тис., коли було племінним центром дулібів. Це унікальна пам'ятка, оскільки вона водночас є найдавнішим городищем Волині та практично найдавнішим укріпленням в усьому слов'янському світі.

Масова поява городищ належить до кінця I тис. н. е. й пов'язана з процесами економіко-соціального розвитку регіону, розкладом общинного ладу та формуванням тут феодальних відносин. У цей час на Волині з'являється велика кількість городищ-сховищ, де населення постійно не проживало, а ховалося тільки в періоди військової небезпеки. Найвідомішими сховищами є городища в с. Затурці та Арматнівське. На таких пам'ятках відсутній культурний шар.

Дещо пізніше з'являються городища, що були боярськими садибами. Яскравим прикладом такої пам'ятки є городище «Вал», досліджене М. Кучинком. Характерною ознакою таких укріплень є їх порівняно невелика площа, наявність культурного шару, що містить сліди вотчинного ремісничого виробництва.

Найвеличніші дерево-земляні укріплення споруджувались у давньоруських містах. Зауважимо, що концентрація міст на Волині була набагато вищою, ніж у сусідніх землях – на Берестейщині, у Древлянській землі, Галичині. Укріплення міст відбувалося паралельно з процесом їх становлення як економічних, суспільно-політичних та культурних центрів. У кінці X–XI ст. переважаючим був общинно-феодальний шлях розвитку міських центрів, коли вони розвивались із колишніх общинних укріплень. На таких пам'ятках перші укріплення з'являються рано, вони по кілька разів перебудовувалися (Луцьк, Червен, Дорогобуж, Волинь). У випадку, коли місто засновувалося князем, воно зразу ж обносилося потужними оборонними спорудами (Володимир, Холм, Кам'янець, Данилів).

Характерними для Волині є специфічні типи укріплень, які невідомі в інших давньоруських землях. Насамперед це так звані городища «волинського типу», укріплення яких, з одного боку, мали рівну ділянку валу (наприклад городище «Вал» у Володимирі). У XIII ст. на Волині з'являються «волинські вежі» – донжони (Старий Чорторийськ, Угровськ, Столп'є, Белавіно, Кам'янець).

Тоді ж у Побужжі почали споруджувати городища традиції «motte», що являють собою насип у формі зрізаного конуса (П'ятидні, Фалемичі, Хотинь, Любомль, Камінь-Каширський, Ветли). Показово, що резиденція Данила Романовича на «Високій Гірці» у Холмі була також споруджена саме в такому вигляді.

Поширення укріплень традиції «motte» на Волині відповідало її природним умовам, а саме рівнинному характеру місцевості та її перезволоженості. Саме в таких природних умовах подібні укріплення були поширені на території Британії, Північної Франції, Бельгії та Нідерландів.

Із XIII ст. у будівництві укріплень, спочатку волинських веж а пізніше – замків, почала широко застосовуватися брущата цегла, товщина якої становила понад 8 см, із характерними поздовжніми борознами на нижній і верхній поверхнях. Використання цього нового будівельного матеріалу дало змогу перейти до масового спорудження мурованих монументальних споруд різного призначення, у тому числі й фортифікаційних. На Волині відома значна кількість замків і фортець козацької доби. Такі споруди відомі в Кременці, Луцьку, Старокостянтинові, Полонному, Ізяславі, Острозі та інші тодішніх центрах Волині.

Кременецький замок стоїть на окремій ізольованій горі, а поселення з укріпленнями – унизу, під горою. Пізньосередньовічний замок мав три башти – Надбрамну, Південну, або Червлену й розміщену над «Домом-новим». Невеликий двір обмежено мурами з городнями. Посеред двору замок мав муровану церкву. Для зведення власне замку використовували білий камінь-вапняк.

Серед зразків оборонної архітектури Волині XIV–XVII ст. визначною пам'яткою є замок у Луцьку. Від його будівель збереглися Верхній замок (замок Любарта), а також рештки стін Окольного (або Нижнього) замку. Верхній замок у плані мав не зовсім правильну форму, що наближається до трикутної. Три його вежі – Надбрамну, Владичу й Стирову, з'єднували муровані стіни. Верхній замок був розміщений на мисі між річками Стиром і Малим Глушцем. Із напільного боку мис і територія замку захищалися глибоким ровом.

Будівництво Острозького замку розпочалось у XIV ст. зі спорудження на краю Замкової гори триповерхової монументальної оборон-

ної споруди. Пізніше була укріплена вся гора – вона була обнесена муром, а в XVI ст. збудована Кругла або Нова башта. На території замку розміщувалася мурована Богоявленська церква. Власне міська частина Острога обнесена потужними дерев'яно-земляними укріпленнями з двома брамами – Луцькою та Татарською.

Класичним прикладом бастионної системи фортифікаційного будівництва, що стала панівною, із поширенням вогнепальної зброї є Олицький замок, споруджений 1564 р. Він оточений валом і кам'яним муром. На кутах замку розміщено чотири бастиони, а всередині – палац, житлові та господарські споруди.

1561 р. засновано замок-фортецю в Старокостянтинові. Його будівництво тривало десять років. Від міста фортецю відокремлювали оборонний вал і глибокий рів. До наших днів збереглися двоповерховий князівський палац, церква й дзвіниця (збудовані в південній частині фортеці), а також перший поверх в'їзної башти та частина кам'яної стіни.

Збереглися пізньосередньовічні фортифікаційні споруди й у м. Полонному. У XII–XIII ст. тут на місці давньоруських укріплень споруджена дерев'яно-земляна фортеця. У 1640–1642 рр. вона перебудовується в кам'яну. У цей самий час навколо міста будується високий земляний вал із дубовим частоколом і баштами по кутах. Із зовнішнього боку фортифікації посилюються глибоким ровом. Перебудовуються й укріплюються в'їзди та виїзди з міста. На території пізньосередньовічного замку зберігся костел XVII ст.

У другій половині XV ст. здійснено перебудову оборонних укріплень м. Ізяслава. На високому пагорбі над лівим берегом річки Горині споруджується князівський палац, який обнесено високою дерев'яно-кам'яною стіною. Ці первісні споруди постійно перебудовувалися. Наприкінці XV ст. дерев'яні частини стін повністю замінюються на кам'яні. Водночас нарощуються мури, які підсилюються контрфорсами. По кутах укріплення зводяться кам'яні башти. У XVI ст. укріплення міста Ізяслава знову перебудовуються. Остання значна перебудова проведена в середині XVIII ст.

Крім кам'яних і цегляних фортифікацій пізнього середньовіччя, на Волині відомі залишки дерев'яно-земляних споруд. До такого типу

фортифікацій належав Житомирський замок, споруджений на місці давньоруського городища 1544 р. Замок мав подвір'я, яке оточували шість башт і сорок п'ять городень. Стіни замку були зведені з дерева «у дві стіни», а потім їх обмазали глиною.

Прикордонне положення Волині після її входження до складу Російської імперії обумовило продовження активного фортифікаційного будівництва й у новий час. У кінці XIX ст. укріплення будувалися тут у районі Дубна, Луцька, Рівного. У стратегічному плані цей трикутник мислився як база для ведення військових дій проти Австро-Угорщини.

Найбільшим серед збудованих укріплень був Дубенський форт на стратегічній залізниці Київ–Львів у с. Тараканів, який почав зводитись у 1885 р. Ця велична споруда має розміри 300х325 м із кількома поверхами підземних казематів. Гарнізон форту у мирний час становив 500 осіб. Швидкий розвиток військового мистецтва на рубежі XIX–XX ст. зробив очевидною неефективність такої грандіозної споруди – й у 1908 р. форт розформовано.

У 1887–1890 рр. навколо Луцька споруджено чотири оборонних форти (люнети), що були віддалені від центру міста на 4 км. На сьогодні найкраще зберігся люнет у Боратині, овальний у плані, що був розрахований на 4 гармати й три роти гарнізону. На його території є могила героя-розвідника часів Першої світової війни Купріяна Сивого. Три інших форти збереглися частково: трикутний при виїзді з Луцька на Львів, та два п'ятикутні в селах Великий Омеляник і Зміїнець.

Прикордонне положення Волині вимагало розміщення тут великих мас війська. Із переходом до комплектування масових армій змінилась і система їх квартирування. Якщо раніше її основою був постій, тобто розміщення в помешканнях місцевого населення, то з кінця XIX ст. розпочалося масове спорудження казарм для розміщення нижчих чинів військових. Такі казарми на території військових містечок збереглись у Луцьку, Володимирі, Дубно та багатьох інших містах.

Із часу першої світової війни збереглись німецькі й австрійські фортифікаційні укріплення (доти та лінії траншей) по лівому, відносно високому березі Стоходу. Залізобетонні доти того часу відомі в селах

Кисилин Володимирського, Седлище та Воля Любешівська Камінь-Каширського районів. Цікаво, що укріплення давньоруського городища у с. Тоболи, що в період позиційної війни було якраз на лінії фронту, частково перебудовано з урахуванням використання модерної зброї.

У 20–30-х роках ХХ ст. по кордону між Польщею й СРСР споруджено потужну «лінію Сталіна», що складалась із системи бетонованих дотів різної величини. Тоді ж споруджується ряд укріпрайонів, зокрема, Коростенський на Житомирщині.

У 1939–1940 рр. велось будівництво нових укріпрайонів по р. Західний Буг, зокрема Устилузького. Тогочасні доти та напівкапоніри часто трапляються в західній частині Іваничівського району. Найвідоміший із них знаходиться при в'їзді в м. Устилуг над самою автотрасою.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте православні монастирі Волині.
2. Назвіть основні давньоруські городища Волині.
3. Розкрийте роль замків у історії Волині.
4. Опишіть Луцький замок.

Література

1. Дем'янюк О., Пасюк І. Воєнна історія Волині: іст. нариси: у 4 т.: Давня доба – кінець XVIII ст. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. Т. 1. 236 с.
2. Дем'янюк О., Пасюк І., Яровенко С. Воєнна історія Волині: іст. нариси: у 4 т.: XIX ст. – початок ХХ ст. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. Т. 2. 288 с.
3. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: джерела та матеріали. Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2013. 165 с.
4. Панишко С. Д. Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «Motte» на Волині. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип. 4 (21). С. 61–70.
5. Пясецький В. Луцьк. Старе місто. Історико-краєзнавчі нариси. Кн. 1. Луцьк: Волин. старожитності, 2013. 336 с.
6. Рожко Володимир. Печерні монастирі Волині і Полісся: іст.-краєзнавч. нарис. Луцьк: Волин. кн., 2008. 256 с.

7. Савчук П. Дубенський форт. Рівне: Ліста, 2001. 288с.
8. Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець: Кременецько-Почаївський держ. іст.-архіт. заповідник, 2017. 315 с.
9. Троневи́ч П. О. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003. 198 с.
10. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1984. Т. 1. 601 с.
11. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1986. Т. 2. 580 с.

Розділ 9

УСНІ ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Ономастика – це наука про власні імена об'єктів, головними з яких для істориків-краєзнавців є антропоніми (власні назви людей) та топоніми (назви місцевостей). Оскільки антропоніми, зазвичай, характерні для великих територій і дуже мобільні, для краєзнавців особливий інтерес становлять топоніми.

9.1. Топоніміка в історичному краєзнавстві

Топоніміка – це наука про походження й розвиток різноманітних географічних назв. Найважливішими її складовими частинами є ойконіміка яка вивчає назви населених місць та гідроніміка, що досліджує назви річок, озер, боліт і взагалі водних об'єктів. Важливість останньої для Волині пояснюється двома обставинами: по-перше – широким розповсюдженням тут назв, що пов'язані з водою; по-друге – глибокою архаїчністю гідронімів. Із появою поняття власності багато назв місцевостей почали пов'язуватись із власними назвами людей.

Походження географічних назв Волині має глибоке історичне коріння. Найдавнішими назвами, що збереглися до нашого часу або зафіксовані в писемних джерелах, є гідроніми. На думку мовознавців, окремі з них мають 4-тисячолітню давнину. По поширенню гідронімів ми можемо простежувати стародавню етнічну історію краю, що виразилась у процесі становлення тут слов'янської спільності і її відносин з іншими етносами, насамперед балтським.

Походження найдавніших гідронімів краю сягає періоду індоєвропейської мовної спільності, коли, очевидно, утворилася назва річки Стир («стр» означало власне річку). Такі назви поширені й у інших регіонах України – Стрий, Остер.

Низка назв походить із часу балто-слов'янської мовної спільності, що відповідає групі культур шнурової кераміки початку бронзового віку. Найбільш відомим у літературі гідронімом, що з'явився в той час, є назва Вілія (притока Горині). Доказом цього є спільне значення

цього слова як для слов'янських, так і для балтських мов (слов'янське дієслово «лити», литовське «lieti»).

Наступний етап формування відомих нині географічних назв на Волині стосується праслов'янського етапу етнолінгвістичного розвитку, що охоплює період від середньої бронзи до ранньозалізного часу. Найраніші праслов'янізми тут сформувались у період існування тшинецько-комарівської культури (Жерев, Зеремелька, Радоробель). Пізніше вже в період раннього заліза з'явилися назви Уборть, Стубла, Рубча.

Цікавим явищем стародавньої історії Правобережної України було поширення тут у першій половині I тис. до н. е. чорноліської культури, носії якої були іллірійцями. На Волині це населення залишило низку гідронімів, зокрема Мурава, Тня, Грана, і назву однієї із найбільших річок регіону – Горинь.

У цей час балти й слов'яни вже розділилися на самостійні мовні гілки, однак на Волинському Поліссі вони активно контактували. Вважається, що північні сусіди слов'ян, носії милоградської культури, були балтами. Суто балтських назв у нашому регіоні відомо багато, однак із повною впевненістю не можна встановити час їх появи. Вони могли з'явитись у XIV–XVI ст., коли Волинь входила до складу Великого князівства Литовського.

До найбільш архаїчних балтських гідронімів відносять назви річок – Норин, Церем. Пізніше з'явилися похідні від західнобалтських етнонімів «пруси» (наприклад, ліс Пруси в с. Дольськ Камінь-Каширського району, «корсь» (с. Коршів Луцького району, куток у с. Смідин Ковельського району) східнобалтського «жмудь» (наприклад с. Жмудче Ковельського району).

Можна навести іще кілька географічних назв, що мають балтське (литовське) походження: ліс Биндра (с. Літвиця Сарненського району) – «спільний луг» (лит.); с. Ванчоси (с. Залізниця Камінь-Каширського району) – «колода» (лит.); с. Ветли (Камінь-Каширського району) – «верба» (лит.). Трапляються й класичні литовські назви, зокрема урочища Антонішки й Шепетишки, що є антропонімами.

У давньоруський період літописи фіксують різноманітні топоніми, серед яких найчисленнішими є назви міст (близько 65). Сліди перебування на Волині варягів, які потрапили сюди в складі дружини

першого володимирського князя Всеволода, фіксуються гідронімом Варяжанка та ойконімом Варяж у Червоноградському районі Львівської області. Назва села Шельвів Володимирського району, очевидно, пов'язана із поширеним у давньоруському суспільстві іменем Шелв, і таких прикладів можна назвати більше. Цікаво, що в с. Жидичині до нашого часу збереглася назва мікротопоніма «Скудельничі», що містяться поблизу давньоруського городища. Така назва вживалася для означення ремісничих районів міст. Окрім цього, скудельницею з XIII ст. називали кладовище. Не виключено, що це пам'ять про масове захоронення захисників міста, які загинули під час одного з його штурмів. Сучасне кладовище села розміщене на тому самому місці.

Період пізнього середньовіччя позначений появою низки топонімів, які пов'язані з економічним розвитком регіону: Гута (виробництво скла), Залізниця (металургія), Буда (виробництво поташу). Назва села Переспа походить від греблі через заплаву р. Лютиці, що існувала тут на шляху з Луцька до Ковеля. У цей же час з'являються численні Волі, тобто поселення, що засновувались з умовою надання пільг їхнім мешканцям. Поширення похідних від назви населеного пункту інколи охоплювало дуже велику територію. Так, на Поліссі село Кухів Груд було віддалене від с. Кухче, яке дало першому назву, на 35 кілометрів. Розширення мережі населених пунктів викликало появу приставки «Нова», наприклад Нова Четвертня (нині – село Боровичі).

Цікаво, що зміна назв була не такою великою рідкістю вже в середньовічний період. Так, наприклад, нинішнє село Дубове Ковельського району раніше називалося Яблунька, а село Синове Старовижівського району – Васильками. Низка малих річок також змінила свою початкову назву: річка Човниця стала називатися Конопелькою, Полонка – Черногускою, Уймиця – Свинорийкою.

Інколи траплялись узагалі парадоксальні випадки, коли волинські топоніми переносились у віддалені регіони. Так, відоме українське місто Фастів поблизу Києва в другій половині XVI ст. було по-новому осаджене вихідцем із Волині київським католицьким єпископом Йосифом Верещинським та назване Новим Верещином за назвою родового волинського маєтку.

У цей час у політичному житті Польщі набувають великої ваги магнатські роди Волині, що ведуть свої назви від топонімів (Острозькі, Вишневецькі, Чарторийські, Четвертинські, Замойські). Цікаво зауважити, що коли рід навіть не називався за родовим маєтком (наприклад Сангушки), то під час його дріблення утворювались окремі лінії з такими приставками (Сангушки-Кошерські, Сангушки-Ковельські, Сангушки-Несухойські). У низці випадків родова назва поширювалась і на населений пункт (наприклад спочатку Камінь князя Коширського, пізніше – Камінь-Коширський, нині – Камінь-Каширський).

Багато топонімів зберегло ім'я королеви Бони Сфорци, яка в XVI ст. володіла великими маєтностями в районі Ковеля. Так, «замок королева Бони» до цього часу пам'ятають не тільки в Кременці, але й у селах Кривлин Ковельського та Смідин Старовижівського районів. Цікаво, що коли Смідинське городище датується давньоруським часом, то Кривлинське дійсно споруджене в час перебування на Волині королеви Бони.

На появу багатьох назв вплинула орієнтація пункту, звідки давалась назва. Так, наприклад, село Підгайці розмістилося перед, а село Загаї – за «гаєм» для того, хто давав таку назву. В окремих випадках такі назви дають змогу відтворити давню географію мікрорегіону і її сприйняття населенням. Це ж стосується й таких назв, як Затурці, Заставне, Піддубці та багатьох інших.

У XIX ст. у зв'язку з активною німецькою, а пізніше – і чеською колонізацією на Волині з'являються відповідні топоніми (Людвігін, Боратин Чеський). У зв'язку з планами зробити Звягель центром губернії він був викуплений у казну й перейменований на Новоград-Волинський. Збільшення щільності населених пунктів привело до появи назв, які суміщали назви двох сусідніх сіл, наприклад с. Гірка Полонка. Перебування Волині в складі Польщі у 20–30-х рр. XX ст. позначилося на топонімії регіону появою багатьох полонізмів: Льотнисько, Осадники, Сервітут, Солтиси, Гурна лінія, Польська вулиця, Польські могилки та ін.

Початок другої половини XX ст. ознаменований перейменуванням низки міст і сіл (Радивилів – Червоноармійськ, Свинюхи – Привітне, Блудів – Мирне, Дермань – Устенське) й появою нових назв, пов'язаних

із соціалістичною індустріалізацією краю (Нововолинськ, Жовтневе, Кузнецовськ). У 90-х роках, після здобуття Україною незалежності низці населених пунктів повернуто їх історичні назви (Рівне). Процес перейменування населених пунктів триває донині. Так м. Кузнецовськ перейменовано у Вараш (2016 р.), Володимир у 2021 р. і Звягелю у 2022 р. повернуто їхні історичні назви.

Окремо згадаємо про конотативні топоніми, що перенесені на Волинь. Такі зафіксовані на Рівненщині: Америка – куток с. Здовбиця (заселений приїжджими з Америки), Варшава (у Луцьку – Варшавський ринок) – місце проживання, або перебування поляків, Вільно – поле в с. Плоскалів (належало переселенцям із Вільно), Запоріжжя – куток в с. Дермань (жили переселенці з м. Запоріжжя).

Аналіз топонімів, особливо давніх, є складним завданням. Висновки мовознавців нерідко є дискусійними й потребують підтвердження іншими джерелами. Для прикладу, розглянемо походження назви «Волинь» за Г. Хабургаєвим. Зауважимо, що схожі назви поширені в усій Східній Європі: німецьке місто Wollin у Помор'ї, село Волинці у Київській землі, річка Волинець у Сумській області, р. Волинка у Брянській області, р. Велинка у Чернігівській області й навіть річка та село Волинь у басейні р. Оки (Росія).

На сучасній карті України залишилося небагато історико-географічних регіонів, що до сьогодні зберігають свою самоназву (Волинь, Поділля, Буковина). Серед них назва «Волинь» найбільш давня. Учені не прийшли до єдиної думки стосовно початку її вживання. Одні вважають, що Волинь як регіон уперше згадується 1077 р., інші – 1173 р. На заваді остаточного вирішення цього питання стоїть факт існування міста Волинь, що відіграло помітну роль в історії землі й часто згадується на сторінках літописів. При цьому не завжди можна з упевненістю стверджувати, чого стосується літописне повідомлення – міста чи землі.

У народній етимології поширеним є пояснення походження назви від «віл» і трактується як «країна волів». Таке пояснення втрачає зміст, якщо зауважить наявність вже в давньоруський період похідних форм на – е – «велиняни». Існує думка, що назву регіону дало місто Волинь – перший племінний центр регіону. На сьогодні походження самої

назви однозначно встановити важко, однак є всі підстави стверджувати, що племінна самоназва волинян сягає першої половини I тис.

У Повісті временних літ місцеве населення послідовно називається не волинянами, що було б логічним у разі походження назви від м. Волиня, а велинянами. Чергування *е : о* відображає більш ранній ступінь словотворення. Про ранню появу племінної назви в порівнянні з означенням міста свідчить також назва регіону – Волинь. Вона не відповідає традиції найменування окремих регіонів (Чернігівщина, Переяславщина), а, отже, утворилась у додержавний період, для якого випадки назви регіонів за назвами міст були невідомі, оскільки власне міст як адміністративних центрів тоді ще не було. Найбільш імовірною є вторинність назви міста від племінної як «міста велині».

Літописна вказівка на проживання волинян на території, де раніше мешкали дуліби, дає змогу встановити зв'язок між ними. Етимологія етноніму «дуліби» пов'язана з волинянами (Dudlebi – германське *dudl+eipa* – «країна волинок» (калька з велинян). Очевидно, германські племена дали таку назву місцевому населенню в період тісних контактів. Стосовно цього зауважимо, що такі контакти могли проходити й не на території Волині, що в другій чверті I тис. була позбавлена слов'янського населення, а в Прикарпатті.

Найбільш поширеним у науковій літературі є пов'язування назви Волинь (корінь *vol*) із балто-слов'янською мовною спільністю. У слов'ян цей корінь означає пташиний зоб, нерівність, що пізніше переосмислений як «гориста країна». Допустимим також вважається зв'язок кореня «*vol*» із литовськими поняттями *vallas, valinys* – куток, край. Зауважимо, що всі ці міркування важливі для означення місцеперебування предків волинян – дулібів у Прикарпатті, звідки в V ст. вони переселилися на Волинь.

9.2. Народна міфологія

Волинь є одним із тих регіонів України, де народна міфологія зберегла найдавніші міфологічні шари. Тут можна натрапити як на сліди уявлень первісних мисливців (тотемізму), так і на окремі елементи пантеїзму. Особливо це помітно на Поліссі.

Архаїчність народної міфології краю пов'язана з тривалою автохтонністю місцевого населення. Цьому посприяла економічна замкнутість Волині навіть у період індустріалізації життя в Російській імперії у XIX ст. На Поліссі така ситуація значною мірою зберігалася й у XX ст. Замкнутість будь-якого етносу сприяє збереженню в традиційній культурі тих рис, які в інших культурних зонах або цілком відсутні, або зазнають серйозного переосмислення. Тому багато явищ місцевої волинської культури, нарівні з балканською та карпатською, вважаються в науці еталонними для решти слов'янських культур.

До найбільш архаїчних елементів народної міфології треба віднести тотемічні уявлення. У народній міфології західних поліщуків вони найповніше збереглись у складі весільної обрядовості: посадженні молодої на кожух, що символізує прилучення до тотему чужого роду, постриженні молодій пасма волосся, а в окремих селах Камінь-Каширського району стригли аж до рівня очей. Останнє, на думку дослідників, могло слугувати ритуальним еквівалентом обряду ініціації, який під час екзогамного шлюбу за часів родового суспільства передував весільному обряду.

Сенс обряду ініціації – посвячення підлітків у дорослі члени племені. Він здійснювався як над хлопчиками, так і над дівчатками (останнє відоме менше й у м'якших формах). Цей обряд фіксується у всіх народів світу. За змістом він мав значення смерті для попереднього життя (підліткового) й народження для нового (дорослого). Таке розуміння змісту визначило форму: у ході здійснення обряду посвячувані постійно зазнавали на собі дій, які вказували на їх помирання. Для досягнення бажаного ефекту їм наносилися ушкодження, що за серйозніших розмірів дійсно призводило до смерті: поливання кип'ятком, посипання жаром, підвішування за ребро на гак, глибокі порізи на м'язах спини і т. ін.

Найповніше обряд ініціації зафіксовано в сюжеті чарівної казки. Її герой традиційно в дорозі. Але й обряд уявлявся як подорож у країну мертвих і повернення назад у плем'я. Тому не випадково у сюжеті чарівної казки герой зустрічає Ягу й Змія, долає їх у суперечках різного порядку (загадки Яги, битва зі Змієм) і повертається з тріумфом.

Але якщо сюжет чарівної казки відомий повсюди, то безпосередньо сліди архаїчних тотемістичних уявлень, пов'язані лише з окремими

регіонами. В Україні одним із них є волинське Полісся. Відомо, що окремі слов'янські племена вважали своїм тотемом вовка. У деяких селах сліди вшанування цієї тварини помітні й сьогодні. Так, у с. Тро-
янівка Камінь-Каширського району дотримуються повір'я, що під час зустрічі віч-на-віч із вовком людина повинна сказати: «І я вовк». У тако-
му випадку тварина не зачепить. Згідно з тотемістичними уявленнями це стверджувало кровну спорідненість вовка й людини. Як такі вони не вбивають один одного. Тому людина не має вступати в поєдинок із вовком. В етнографічній літературі описано, скажімо, для народів Сибіру, і більш глибокі шари тотемістичних уявлень. На етапі, коли вони були домінуючими, людина не тільки не вступала в поєдинок із тотемом, а й кидала йому услід саму дорогу річ. Часто нею було кресало, без якого в сибірських умовах ставилося під сумнів саме життя людини.

Більш архаїчні риси уявлень про вовка-тотема збереглись у повір'ях східних поліщуків. У них традиційно вважалося, що зустріч із вовком приносить успіх у задуманій справі. Пам'ять про кровну спорідненість вовка-тотема й людини збереглась у магічному звичаї відвернення можливого нападу вовків. Для цього під час зустрічі з ними достатньо назвати ім'я останнього померлого родича чи й просто знайомого чоловіка – він уже має бути вовком.

Чи не самим давнім тотемістичним шаром у повір'ях українців є звичай гуцульських мисливців казати вовку, перш ніж його вбити: *«Тікай, дідьку, вовка б'ю»*. Мислення в категоріях кровної спорідненості тотема й людини пояснює це таким чином. Тотема не можна вбивати. У разі полювання на нього вбивається не він (дідько), а тільки вовк, щоб узяти його м'ясо, хутро. Але й про це потрібно попередити та вибачитися. Зрештою, тоді тотем може сам зручно «підставити бік».

Менше поширення на волинському Поліссі мають сліди анімістичного світогляду. Деякі дослідники відносять до них образ русалки. Проте його тісно пов'язують також із культом предків, оскільки він цілком залежний від поминальної обрядовості.

У Камінь-Каширському районі вважалося, що русалками стають всі померлі – як жінки, так і чоловіки. У багатьох селах у районі Любомля на русальний тиждень у хатах на столі щодня залишали хліб, масло й воду, вішали чистий рушник. Надворі цілий тиждень на тичці

під стріхою мав висіти чистий чоловічий і жіночий одяг. За повір'ям, усе це могло знадобитися русалкам: вони приходять до родичів померлих якраз на русальний тиждень. До таких днів особливо ретельно готувалися в тих хатах, де вмирили недавно.

Більш пізньою міфологічною реалією слід назвати обряд викликання дощу. У с. Троянівка Камінь-Каширського району його здійснювали таким чином: *«У посуху йшли до криниці, обливалися водою, брали з собою дітей до року... ходили кругом криниці за сонцем і сіяли мак»*. У південних слов'ян цей обряд відомий під назвою «додола-пеперуца». На Поліссі ім'я Додоли, слов'янського жіночого божества, що приносить вологу, загалом забуте. Але дещо видозміненим воно добре збереглося в окремих веснянках, записаних у районі Любомля: *«Ти святая весна, що ти нам принесла? Дадолон, дадолон, що ти нам принесла?»*

Обряд викликання дощу історично тісно пов'язаний із солярними культами східних слов'ян. Він відповідає тому етапу їхньої господарської діяльності, коли відбувся перехід до землеробства. Сенс останнього полягав у постійному забезпеченні врожайності, яка за язичницької системи уявлень про світ і його закономірності залежала не тільки від здійснення необхідних трудових операцій, але й від насиченої глибоким змістом відповідної обрядовості. Її зміст впливав із традиційного для язичництва поділу світу на бінарну опозицію: добрих і злих духів. Обряди на підтримку перших послаблювали силу зла й приносили бажаний результат, у тому числі й урожай. Система відповідних дій і знаків отримала назву оберегів.

Сліди оберегів і сьогодні зберігаються в традиціях вишивки й деяких елементах архітектури житлових приміщень, особливо сільського типу. Зміст оберегів добре пояснюється їх місцезнаходженням: у вишивці – рукави та комір, у житлі – двері й вікна. В обох випадках солярними знаками (коло, хрест, їх поєднання) захищаються відкриті простори, через які може проникнути зло.

Система оберегів житла передбачала не лише захист. Вона водночас була зверненням до неба, проханням забезпечити необхідні для врожаю тепло й вологу. На самій верхній частині будівлі (в окремих районах називалася «причолком») поміщувалося дерев'яне зображення Мокоші. Мокош (Макош) – жіноче божество давньоруського пантеону, однією з функцій якого було покровительство землеробським

роботам. Її зображення з піднятими до неба руками можна назвати «весняним» символом, проханням послати дощ і тепло для посівів. В «осінньому» варіанті Мокош зображується з руками, опущеними до землі. Це прохання дати вже наявний врожай. Щоб його взяти, однієї роботи, згідно з язическими уявленнями, недостатньо. Систему різьблених хвилеподібних зображень нижчого поясу Б. О. Рибаків називає «хлябі небесні» та «хлябі земні». Їх призначення мало те саме значення магічного впливу на майбутній урожай.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте роль топоніміки в історичному краєзнавстві.
2. Поясніть походження назви «Волинь».
3. Охарактеризуйте легенди та перекази як історико-краєзнавче джерело.
4. Розкрийте характер народної міфології.

Література

1. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 310 с.
2. Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда. Львів: Світ, 1992. 176 с.
3. Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині. Луцьк: Надстир'я, 1997. 108 с.
4. Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. Київ: Наук. думка, 1979. 183 с.
5. Ономастика Полісся / ред.: І. М. Железняк; НАН України. Ін-т укр. мови. Київ, 1999. 234 с.
6. Прищепа О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. Рівне: [б. в.], 2006. 223 с.
7. Пясецький В. Е., Мандзюк Ф. Г. Вулиці і майдани Луцька: іст.-краєзнавч. довід. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 400 с.
8. Шульгач В. П. Гідронімія басейну Стиру. Київ: Наук. думка, 1993. 142 с.
9. Шульгач В. П. Ойконімія Волині: етимолог. слов.-довід. Київ: Кий, 2001. 189 с.

Розділ 10

КРАЄЗНАВСТВО Й ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ВОЛИНІ

Географічне положення Волині визначало її складну етнічну історію. З одного боку, вона характеризувалась глибокою автохтонністю місцевого населення (особливо в поліських регіонах), а з іншого – частими вторгненнями або переселеннями на її територію іноетнічних груп. Оскільки українці та їхні предки на досліджуваній території впродовж останнього тисячоліття становили більшість й вивчаються іншими дисциплінами, охарактеризуємо основні етнічні меншини, що найбільше вплинули на історичний розвиток Волині.

10.1. Поляки й росіяни на Волині

У цьому підрозділі йдеться про ті національні меншості Волині, які репрезентують титульні нації колишніх державних утворень, до складу котрих входили волинські землі, поляків та росіян. При цьому зауважимо, що входження Волині до складу Великого князівства Литовського практично не спричинило утворення на волинських землях помітної литовської етнічної групи.

Серед нечисленних прикладів участі етнічних литовців у подіях волинської історії можна назвати пам'ятки, пов'язані з місцевими князівськими родами Гедиміновичів. Визначною пам'яткою волинської та литовської історії є символічна могила литовського князя Войшелка, який тривалий час перебував у чернецтві у волинських монастирях і трагічно загинув у Володимирі в 1268 р.

Територія Волині входила до ареалу формування балтослов'янської, а пізніше – слов'янської мовної спільності. Із глибокої давнини тут проживали праслов'яни, хоча в окремі періоди територію краю заселяло й неслов'янське населення. Так було, наприклад, у другій чверті I тис., коли на більшості території Волині була поширена вельбарська археологічна культура, носіями якої були германські племена, передусім готи.

Починаючи з V ст., ранньослов'янське населення повертається на Волинь та з того часу до наших днів слов'яни становлять основну

частину населення краю. Прикордонне положення регіону, що розміщується на межі із західнослов'янським світом, привело до формування специфічної культури в прикордонній смузі, що мала помітні польські елементи. Це виразилося практично у всіх сферах життя давньоруської Волині та, зрештою, у її політичній історії.

Із входженням регіону до складу І Речі Посполитої в XVI ст. роль поляків, особливо шляхти, на Волині посилюється, однак прямі їх переселення не набули великого розмаху. Уже у XX ст., коли регіон перебував у складі II Речі Посполитої, польський уряд намагався колонізувати край за допомогою державної програми осадництва, але й цей рух не привів до кардинальних змін на етнічній карті Волині.

У радянській частині Волині у 20-х роках XX ст. активно втілювалася політика коренізації. У регіоні компактного проживання поляків у 1925 р. утворено польський Мархлевський національний район, що включав 33 сільські ради.

Перші росіяни на території Волині з'явилися у XVI ст. Це були князь А. Курбський із соратниками, котрі втекли від московського царя Івана Грозного й оселилися на Волині в районі Ковеля. За царювання Олексія Михайловича у зв'язку з церковною реформою в Росії, звідти посилюється релігійна еміграція. Тоді на Волинь переселилася група російських безпоповців («пилипонів», як їх називало місцеве населення). Вони заснували с. Пилипи поблизу м. П'ятки Житомирського повіту, а далі розселились у с. Железняки й м. Житомир.

Приєднання Волині до складу Російської імперії в кінці XVIII ст. призвело до появи тут російських поміщиків і чиновників. Упродовж XIX – початку XX ст. їх кількість неухильно зростала. Царський уряд, особливо після придушення повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. прийняв низку законів, що обмежували польське землеволодіння й створювали сприятливі умови для набуття землі росіянами. Значний приплив росіян на Волинь в цей час обумовлений також економічним розвитком регіону, зокрема залізничним будівництвом і розміщенням на кордоні великих військових гарнізонів. На кінець XIX ст., не враховуючи російських військових, загальна кількість російськомовного населення Волинської губернії досягла 105 тисяч осіб, тобто 3,5 % від загальної кількості населення губернії.

У 20-х роках XX ст. знову ж у руслі політики коренізації на території Волинської округи (сучасна Житомирщина) створено дев'ять російських національних сільрад. Найбільших масштабів переселення росіян на Волинь набуло вже в другій половині XX ст. у зв'язку із соціалістичною перебудовою краю.

Присутність поляків і росіян на Волині в різні періоди відобразилася в пам'ятках регіону. Так, у період пізнього середньовіччя тут поширились архітектурні форми, що були характерні для католицької Польщі (костели), а в XIX ст. – Росії (православні храми).

Зазначимо, що поява приставок «Руський» у назві низки населених пунктів (Красів Руський – нині с. Красів, Луцького району; Бискупичі Руські – нині с. Нехвороща, Володимирського району, і т. ін.) не пов'язана з появою на Волині власне росіян, а з'явилася раніше для означення їх українськості. Щодо цього показовими є назви сусідніх сіл Ольбле Руське та Ольбле Лядське (нині – села Грудки й Осівці, Камінь-Каширського району). Приставка «український» почала вживатись у XIX ст. (Боратин Український, нині – Боратин).

У 20–30-х роках XX ст. в офіційних документах уживалися польськомовні назви населених пунктів. Низка таких назв збереглась і до нашого часу як-от назви залізничних станцій: Маціїв, Дембова Корчма.

10.2. Німецька та чеська колонізація Волині

Формування двох етнічних груп на Волині (німецької та чеської) пов'язане з економічно-соціальним розвитком регіону в XIX ст. і прагненням уряду підняти його економіку шляхом переселення досвідчених сільських господарів із Європи.

Появу перших німців у регіоні відносять до давньоруського періоду, це пов'язано з функціонуванням потужного торгового шляху Київ–Регенсбург. У XIII ст. у Володимирі вже існувала велика німецька община, причому статус окремих її членів був настільки високим, що вони запрошували до себе на обід навіть волинських князів. Так, німець Маркольт запросив до себе додому князя Володимира Васильовича на святкування Христового Воскресіння в 1268 р. Пізніше, у XIV ст., посилюються торгові зв'язки з балтійськими німецькими містами, зокрема орденськими та Ганзою.

Вихідці з Голландії (Фризії) з'явилися на Волині під час релігійних переслідувань у XVI ст. Перше своє поселення Нейдорф вони заснували поблизу Бреста. У XVIII ст. на території Побужжя з'явилася низка їх поселень, як-от: Сверховські Голендри, Забузькі Голендри, Замостече. Мешканці цих населених пунктів відзначались умілістю в проведенні меліоративних та гідротехнічних робіт.

Частина волинських «голендрів» на початку XX ст. переселилася до Сибіру. У 1931 р. у Любомльському повіті їх нараховувалося близько 1 тис. Оскільки «голендерські» села розміщувалися на самому радянсько-німецькому кордоні, що утворився 1939 р., а голландці, як і німці, мали право переселятися до Німеччини, то їх залишки 1940 р. остаточно покинули Волинь.

Переселення німців у Росію було започатковане спеціальним маніфестом 1762 р. Катерини II, яка сама була німкенею. Зауважимо, що німецькі переселенці повинні були не просто заселити величезні простори імперії, але й підняти тут культуру сільськогосподарського виробництва. Перші німецькі колоністи на Волині були запрошені князем Чарторийським у його маєток Корець іще в кінці XVIII ст. У першій половині XIX ст. з'являються великі поселення німців – у 1801 р. засновані колонії Карлсвальд і Софіївка в Острозькому повіті, а 1811 р. – колонія Жозефін у Луцькому повіті. У 1848 р. на Волині німці проживали в 657 колоніях, більшість із яких (70 %) розміщувалась у поліській зоні.

На кінець XIX ст. на території Волинської губернії проживало близько 200 тис. німецьких колоністів, зокрема в Луцькому повіті їх було 32 тис. Серед найбільших німецьких поселень Луцького повіту були Людвігін (445 осіб), Богумілів (240 осіб), Піддубці (188 осіб), Пульханів (159 осіб). У Нових Пустомитах Горохівського повіту проживало 330 німців. Понад 50 колоністів нараховувалось у селах Брище, Гараджя, Гнідава, Доросині й багатьох інших.

Для задоволення релігійних потреб німців, які переважно були лютеранами, у 1870 р. відкрито Рожищенську лютеранську парафію, що поширювалася на всі західні регіони Волинської губернії, а зі зростанням кількості німців у Луцьку та його околицях у 1899 р.

додатково засновано Луцьку парафію. В обох містах зведено кірхи, що збереглися до нашого часу.

Сподівання уряду на роль німецьких сільських господарств як зразкових цілком виправдались. Брак коштів приводив до того, що німці купували або орендували не найкращі землі. Однак застосування передових агротехнічних прийомів і висока культура господарювання приводили до їх швидкого освоєння та інтенсивного використання. Німці вперше привезли на Волинь технологію приготування так званого жирного ґрунту, широко застосовували мінеральні й органічні добрива (у тому числі й попіл, який вивозили зі старих гут), у значних об'ємах почали культивувати цукрові буряки. Оскільки земельні ділянки німців часто розміщувались у заболочених місцях, вони широко розгорнули меліоративні роботи (у колонії Анета Житомирського повіту прокопали канал довжиною 3,5 версти, який діє й донині). Висока інтенсивність німецьких господарств робила їх узірцевими для місцевого населення. Особливо активно німецький досвід переймали міцні селянські господарства, що утворювалися в ході проведення Столипінської аграрної реформи.

На історичну долю німецьких колоністів на Волині негативно вплинули обидві світові війни. Згідно з царським указом 1915 р. всі німецькі колоністи з Волині були переселені вглиб Російської імперії. Після закінчення громадянської війни значна їх частина повернулася. Станом на 1930 р. на Східній Волині (Житомирщині) мешкала 51 тис. німців. Там утворено Пулинський німецький національний район. Залишки німецьких колоністів із Волині 1942 р. планувалося переселити в район Калинівки під Вінницю, де споруджувалася нова ставка Гітлера.

Поява чеських поселенців на території Волинської губернії пов'язана з розвитком капіталізму в самій Чехії, що привело до стрімкого зростання там надлишку сільського населення й, отже, браку землі. Ціна землі на Волині була в 10 разів нижчою, ніж у Чехії.

1859 р. засновано перші чеські колонії в с. Погорільці та с. Підгайці Дубенського повіту. Чехи, на відміну від німців, переселялися на Волинь групами, купляли землю великими масивами й селилися компактно. При цьому вони віддавали перевагу кращій землі, що й визначило регіон їх компактного проживання на території губернії в

трикутнику між містами Луцьк, Рівне, Дубно. Дещо віддаленою від нього була Купичівська волость.

Уряд активно підтримував чеську колонізацію краю. 1869 р. київський генерал-губернатор А. М. Дондуков-Корсаков особисто відвідав чеські колонії Волині, відзначивши заможність їхніх жителів. 1870 р. прийнято спеціальну постанову Кабінету Міністрів «О водворении чехов на Волыни», що активізувала переселення. Влада активно втручалась і у релігійне життя волинських чехів. Наслідком цього стало створення так званої чесько-гуситської церкви, що складалась із Дубенської, Губинської та Острозької парафій.

1872 р. чеська громада купила в поміщика Липського маєток Теремно, де пізніше мешкало близько 700 чехів. До найбільших чеських колоній належали Квасилів (800 осіб), Купичів (950 осіб), Губин (780 осіб), Стромівка (920 осіб). У назвах низки населених пунктів з'явився додаток «Чеський» (наприклад Боратин Чеський (150 осіб), нині – с. Боратин).

Державна підтримка колоністів сприяла оформленню чотирьох чеських національних волостей: Губинської (9 поселень Рівненського повіту), Дубенської (14 поселень Дубенського повіту), Луцької (усі чеські поселення Луцького повіту), Купичівської (усі чеські поселення Володимир-Волинського повіту). На 1914 р. на території Волинської губернії проживала 31 тис. чехів.

Чехи, як і німці, вели зразкові господарства. У регіон вони принесли культуру хмелю, який широко культивували. На початку ХХ ст. 40 % російського хмелю вирощували на території Волинської губернії. Велику роль чехи відіграли й у становленні волинського броварства, за 1872–1898 рр. вони заснували 10 великих броварень, зокрема в Луцьку та Квасилові. Однак чехи займалися також іншими виробництвами. Так, засновниками Здолбунівського цементного заводу були брати Єлінеки.

Серед пам'яток архітектури, що пов'язані з чехами, потрібно згадати житлові будинки з характерної, добре випаленої світло-коричневої цегли. У Купичеві збереглася «каплиця гуситів».

10.3. Євреї, караїми та інші народи

Окрім охарактеризованих вище великих за кількістю національних груп, на Волині в різні періоди проживали й інші.

Перша згадка про перебування євреїв на Волині належить до 1152 р., коли одна з хронік згадує купця Веніаміна ха-Надіба (Щедрого) з Володимира, який торгував у німецькому місті Кельні. У кінці XIII ст. у Володимирі вже існувала значна єврейська колонія. Масове переселення євреїв на Волинь належить до пізньосередньовічного періоду.

У складі Російської імперії територія розселення єврейських общин визначалася так званою «смугою осідлості», куди входив і наш край. Найбільшу концентрацію представників цієї національної меншини простежено в невеликих населених пунктах – містечках. У 1831–1832 рр., згідно з урядовими рішеннями, євреї були виселені з 100-верстової прикордонної зони. При цьому значна частина їх переселилась углиб імперії, але більшість перемістилась у волинські міста.

Незважаючи на те, що євреїв на Волині було багато, на початку XIX ст. тут було всього 19 синагог, що значно менше, ніж на території сусідніх Подільської й Київської губерній. У XIX ст. євреї отримали право вільно набувати землю. Унаслідок цього з'явилися перші єврейські сільськогосподарські поселення, хоча основним їх заняттям залишалися торгівля та ремесло.

Єврейські землеробські колонії у Волинській губернії почали створюватись 1835 р. 1836 р. в Рівненському повіті створено колонії Антонівка, Осова, Мочулки; у Луцькому повіті – Ігнатівна; у Новоград-Волинському – Баторийська. Пізніше в Луцькому повіті з'явилися єврейські землеробські поселення Софіївка та Олізарка. Однак 1859 р. поселення євреїв на казенних землях призупинено царським указом.

Історія волинського єврейства тісно пов'язана з політичною історією всієї тогочасної імперії. Складні соціально-економічні умови проживання сприяли активізації еміграції євреїв із Волині в Північну Америку та Палестину. Особливо цей процес посилювався в кінці XIX – на початку XX ст. після початку єврейських погромів (перший погром на Волині відбувся в Дубровиці 1881 р., але особливою жорстокістю відзначався погром 1905 р. у Житомирі).

Незважаючи на це, кількість єврейського населення на Волині постійно зростала й досягла 1913 р. 548 тис. осіб. Більшість населення низки міст були євреями. Так, у Луцьку та Володимирі-Волинському вони становили 60 % населення, у Любомлі – 74 %, а в Рожищі – 83 %. Неформальним центром євреїв краю був Бердичів – «Єрусалим Волині».

Загальновідомою є трагічна доля єврейської національної меншини в роки Другої світової війни. На Волині збереглися місця масового знищення євреїв в Луцьку поблизу цукрового заводу, поблизу Володимира-Волинського в селі П'ятидні, поблизу Ковеля в селі Бахова та інших.

Євреї зробили помітний внесок в економічний розвиток регіону, насамперед у його внутрішню й зовнішню торгівлю. Серед пам'яток, що пов'язані з існуванням єврейської національної меншини на Волині, насамперед потрібно згадати синагоги (збереглись у Дубні, Острозі, Луцьку). До нашого часу частково збереглися єврейські кладовища в Бродах, Кременці та Рожищі. У Володимирі-Волинському похований один із засновників і лідерів хасидизму рабин Шломо Готліб (1740–1792 рр.), який із 1786 року мешкав у цьому місті.

Помітний слід в історії Волині залишили караїми, народ тюркського походження, очевидно, нащадки хозарів. Вважається, що їх як полонених у Литву привів князь Вітовт у 1392 р. і розселив по різних містах держави, зокрема в Луцьку. У XVI ст. частина луцьких караїмів переселилась у с. Деражне Рівненського району Рівненської області. Ця колонія припинила своє існування 1768 р. після гайдамацького погрому, однак її цвинтар зберігся до сьогодні.

Станом на 1897 р. у Волинській губернії проживало понад 150 караїмів, у Луцьку діяла їхня культова споруда кенаса. Із 1931 р. видавалася газета «Голос караїма». Із Луцьком пов'язані життя й діяльність ряду визначних діячів караїмської культури, зокрема Йосифа бен Шломо Луцького, Мордехая бен Йосифа Султанського, Абрахама Фірковича.

Вірмени в Луцьку з'явилися у XIV ст., а 1445 р. вони побудували церкву св. Стефана. Динаміка кількості вірменського населення міста була складною та залежала від умов проживання й торгівлі. Найвищою їх кількість була у XVIII ст., близько 5 тис. осіб, котрі проживали в 600 будинках. Існувала Вірменська вулиця. На початку XIX ст. община припинила існування.

Татари проживали в Острозі, куди потрапили як полонені, захоплені кн. Острозькими у війнах із Кримським ханством. До нашого часу збереглася Татарська брама укріплень Острога.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте процес німецької колонізації Волині.
2. Охарактеризуйте процес чеської колонізації Волині.
3. Назвіть внесок єврейської меншини в історію Волині.
4. Проаналізуйте пам'ятки культової архітектури як джерело для вивчення етнічної історії Волині.
5. Висвітліть специфіку господарства та матеріальної культури етнічних меншин регіону.

Література

1. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Тернопіль: АСТОН, 1999. 206 с.
2. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
3. Етнічна історія давньої України. П. П. Толочко [та ін.]. Київ: [б. в.], 2000. 276 с.
4. Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). Житомир, 1998. 192 с.
5. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підруч. і посібн., 2003. 384 с.
6. Надольська В. В. Вірменська громада Луцька: основні етапи розвитку. *Україна – Вірменія: історія, культура, туризм: матеріали і тези міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 15–16 квіт. 2019 р.*]. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. С. 196–200.
7. Надольська В., Смялко Б. Російська меншина на Волині. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матеріали IX наук. іст.-краєзнавч. конф. Луцьк: Надстир'я, 1998. С. 277–280.*
8. Шабаровський В. Караїми на Волині. Штрихи до портрета загадкового народу. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2013. 252 с.
9. Шульга С. А. Чехи в Західній Волині: від оселення до реєміграції. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 472 с.

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

(із метою уникнення повторів,
після кожної теми подано список додаткової літератури;
основну літературу наведено після відповідних тем лекційних занять)

Тема 1

Історія краєзнавчих досліджень Волині

План

1. Волинське краєзнавство до початку ХХ ст.
2. Історико-краєзнавчі дослідження новітнього часу.
3. Науково-дослідна та культурно-освітня діяльність музеїв Волині.

Додаткова література

1. *Краєзнавство*. 1993. № 1. 48 с. [та наступні].
2. Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 1991 рік. Луцьк: [б. в.], 1990. 65 с. [та наступні].
3. Панишко С. Д. Історичне краєзнавство: метод. розробка. Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. 96 с.

Тема 2

Історико-географічні аспекти краєзнавчих досліджень (4 год.)

План

1. Геологічна історія Волині.
2. Ресурсний потенціал регіону в історичній ретроспективі.
3. Культурно-територіальні спільності додержавного періоду.
4. Формування території Волинської землі до середини ХVІ ст.
5. Волинське воєводство ХVІІ–ХVІІІ ст.
6. Волинська губернія.
7. Волинське воєводство 20–30 х. років ХХ ст.
8. Еволюція адміністративно-територіальної структури Волині новітнього часу.

Додаткова література

1. Надольська В. В. Волинь на перших етнічних картах українських земель. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2002. № 4. С. 218–220.
2. Панишко С. Д. Чинники формування території Волинської землі до середини XIV століття. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2009. № 22. С. 58–64.
3. Панишко С. Д. Адміністративно-територіальна структура Волині литовського періоду. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб.* Луцьк, 2008. Вип. IV. С. 61–68.

Тема 3

Історія краєзнавчих досліджень Волині

План

1. Волинське краєзнавство до початку XX ст.
2. Історико-краєзнавчі дослідження новітнього часу.
3. Науково-дослідна та культурно-освітня діяльність музеїв Волині.

Додаткова література

1. Бойко М. Бібліографія волинезнавства в Північній Америці (1949–1993). Блумінгтон, Індіана, 1993. 125 с.
2. Бондаренко Г. В. Волинезнавство в українській діаспорі і на Волині. *Педагогічний пошук: наук.-метод. вісник*. Луцьк, 2001. Вип. 4(32). С. 71–75.
3. Бондаренко Г. В. Бібліографія історичного краєзнавства Волині. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2001. № 5. С. 90–98.

Тема 4

Археологія в історичному краєзнавстві

План

1. Волинські археологи.
2. Інформативність видів археологічних пам'яток (городищ, селищ, могильників).

3. Археологічні джерела у вивченні історії Волині.
4. Археологічні колекції волинських музеїв.

Додаткова література

1. Залізняк Л. П. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу. *Археологія*. 2001. № 3. С. 119–125.
2. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Сопла з Жидичина. *Археологія*. 2010. № 2. С. 74–86.
3. Мазурик Ю., Мамчич Т., Златогорський О. [та ін.]. Гідроархеологічна знахідка човна-довбанки (моноксил) на річці Стир біля села Старосілля. *Минуле і сучасне Волині та Полісся*: наук. зб. Луцьк, 2021. Вип. 71. С. 20–26.

Тема 5

Давня історія Волині за даними писемних джерел

План

1. Характеристика наративних та актових джерел.
2. Руські літописи як джерело дослідження історії Волині.
3. Іноземні писемні джерела про Волинь.
4. Фонди державних архівів Волині.

Додаткова література

1. Кучерепа М. М. Історія Волині міжвоєнного періоду в документах і матеріалах Державного архіву Волинської області. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2000. Вип. I. С. 88–96.
2. Патерик Києво-Печерський / пер. та прим. І. Жиленко. Київ: Вид. дім «КМ Асacdtmіa», 2001. 348 с.
3. Чучман Л. П. Берестечко: іст.-краєзнавч. нарис. Луцьк: Надстир'я, 1997. 72 с.

Тема 6

Пам'ятки цивільної архітектури (2 год)

План

1. Традиційне волинське житло.
2. Цивільна архітектура нового та новітнього часу.

Додаткова література

1. Данилюк А. Ландшафт і формування традиційної народної архітектури Волинського Полісся. *Минуле і сучасне Волині й Полісся: Народна культура – шлях до себе*: зб. наук. праць. Вип. 11. Луцьк: МП «Пульс», 2003. С. 84–85.
2. Середюк О. Відтворення давнього побуту населення Полісся й Волині у діючій експозиції скансену в Рокинях. *Полісся: етнікос, традиції, культура*. Луцьк, 1997. С. 253–260.

Тема 7

Пам'ятки культової архітектури Волині (2 год)

План

1. Православні культові комплекси.
2. Римо-католицькі сакральні об'єкти.
3. Синагоги, кірхи та інші культові споруди.

Додаткова література

1. Пам'ятки культової архітектури Волині. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині*: матеріали VIII міжнар. наук. конф. (13–14 груд. 2001 р. Луцьк): наук. зб. Вип. 8. Луцьк, 2001. С. 103–142.
2. Рожко Володимир. Печерні монастирі Волині і Полісся: іст.-краєзнавч. нарис. Луцьк: Волин. кн., 2008. 256 с.
3. Рожко В. Монастир Святого Миколая в селі Мильці. Луцьк: Волин. обл. друк., 2018. 208 с.
4. Рожко В. Монастир Святої Троїці під Чорторийськом. Луцьк: Волин. обл. друк., 2018. 96 с.

Тема 8

Пам'ятки військової архітектури Волині (4 год)

План

1. Ранньослов'янські та давньоруські городища.
2. Середньовічні замки Волині.
3. Проблемні питання в історії Луцького замку.
4. Форти й Люнети навколо Луцька та Рівного.
5. Дубенський (Тараканівський) форт.
6. Оборонні споруди 20–30 рр. XX ст.

Додаткова література

1. Замки-фортеці Поділля й Волині XIV–XVII ст. *Археологія доби українського козацтва XIV–XVIII ст.* Київ: ІЗМН, 1997. С. 157–171.
2. Кукурудза А. Сарненський укріплений район та польська оборонна концепція на Рівненщині в 30-х рр. XX ст. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.* Рівне: Волин. обереги, 2005. Вип. 3. С. 63–68.
3. Панишко С. Д. Мурований замок Казимира Великого у Володимирі. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб.* Вип. VII. Луцьк: ВМА «Терен», 2011. С. 323–327.
4. Ющенко М. Укріплення Волинської губернії в системі оборони південно-західних кордонів Російської імперії кінця XIX століття. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю.* Вип. 30. Луцьк, 2009. С. 127–33.

Тема 9

Пам'ятки промислової архітектури Волині

План

1. Середньовічні виробничі об'єкти.
2. Розвиток транспортної системи Волині.
3. Гідротехнічні споруди.
4. Шахти Львівсько-Волинського басейну.

Додаткова література

1. Гаврилук Л. Відображення в пам'ятках історії виробництва і техніки. *Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і край*. Луцьк: Настир'я, 1998. С. 205–206.
2. Корнелюк Д. Ковельські сталеві дороги: історія і сьогодення. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині*: зб. наук. праць. Луцьк: Надстир'я; Ковель: ТОВ «Ковельська міська друкарня», 2008. С.53–58.
3. Панишко С. Д. Жидичинський ремісничий осередок литовського періоду. *Стародавній Луцьк*: наук.-інформ. зб. Вип. XI. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2014. С. 279–290.

Тема 10

Усні джерела історичного краєзнавства

План

1. Характеристика гідронімів Волині.
2. Походження назв населених пунктів.
3. Використання легенд та переказів у краєзнавчих дослідженнях.
4. Сучасні анекдоти, чутки, плітки й ін.

Додаткова література

1. Пура Я. О. Походження назв населених пунктів Ровенщини. Львів: Світ, 1990. 142 с.
2. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1984. Т. 1. 601 с.
3. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1986. Т. 2. 580 с.

Тема 11

Краєзнавство й етнічна історія Волині

План

1. Пам'ятки етнічної історії Волині.

2. Специфічні риси господарства та матеріальної культури різних національних груп.
3. Етнографічні фонди музеїв – джерело вивчення історії краю.

Додаткова література

1. Волощук О. П. Караїми Волині: до історії формування і розвитку етнічної громади. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2002. № 3. С. 112–117.
2. Давидюк В. Зачароване Полісся: публ. лекція, прочитана в Східно-європ. нац. ун-ті ім. Лесі Українки 5 лист. 2012 р., розширена та доповн. Луцьк: Терен, 2018. 272 с.
3. Західне Полісся: історія та культура: монографія / наук. ред. В. К. Баран. Луцьк: Волин. обл. друк., 2012. 784 с.
4. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (І ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Київ: Наук. думка, 1991. 172 с.

ЗРАЗКИ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

1. Яка з указаних форм краєзнавства є найбільш масовою?

1) шкільне; 2) громадське; 3) державне; 4) комерційне; 5) приватне.

Відповідь: 2.

2. Коли засновано Всеукраїнську спілку краєзнавців?

1) 1990 р.; 2) 1991 р.; 3) 1992 р.; 4) 1993 р.; 5) 1995 р.

Відповідь: 1.

3. Яка з указаних організацій репрезентує державне краєзнавство на Волині?

1) Волинська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців;

2) Волинський національний університет імені Лесі Українки;

3) Волинський краєзнавчий музей;

4) Волинське відділення Фонду культури України;

5) Волинська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури.

Відповідь: 3.

4. Назвіть центральний координуючий орган України у сфері історико-краєзнавчих досліджень:

1) Міністерство культури та туризму;

2) Міністерство освіти та науки;

3) Національна академія наук України;

4) Державний комітет у справах будівництва та архітектури;

5) Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.

Відповідь: 3.

5. У творах якого автора трапляються перші повідомлення про населення території Волині?

1) Геродот; 2) Тацит; 3) Пліній; 4) Йордан; 5) Костянтин Багрянородний.

Відповідь: 1.

6. *Хто з указаних науковців був автором роботи «Жизнь князя Андрія Курбского в Литве и на Волыни»?*

1) М. Максимович; 2) М. Іванішев; 3) Т. Стецький; 4) О. Цинкаловський; 5) В. Антонович.

Відповідь: 2.

7. *Хто з указаних науковців був автором роботи «Луцьк стародавній і сучасний»?*

1) М. Максимович; 2) М. Іванішев; 3) Т. Стецький; 4) О. Цинкаловський; 5) В. Антонович.

Відповідь: 3.

8. *Хто з указаних краєзнавців створив цикл малюнків, де зображувалися пам'ятки Волині?*

1) Т. Стецький; 2) Н. Орда; 3) М. Іванішев; 4) О. Цинкаловський; 5) В. Антонович.

Відповідь: 2.

9. *Яке з названих епархіальних древньосховищ відкрито найраніше?*

1) Володимир-Волинське; 2) Луцьке; 3) Житомирське; 4) Острозьке; 5) Рівненське.

Відповідь: 1.

10. *Коли засновано Волинське церковно-археологічне товариство?*

1) 1894 р.; 2) 1900 р.; 3) 1902 р.; 4) 1907 р.; 5) 1910 р.

Відповідь: 1.

11. *Укажіть найраніший власне краєзнавчий музей Волині.*

- 1) Володимир-Волинське древньосховище;
- 2) Музей барона Ф. Р. Штейнгеля в с. Городок;
- 3) Житомирське древньосховище;
- 4) Музей товариства дослідників Волині;
- 5) Волинський окружний музей у Луцьку.

Відповідь: 2.

12. Хто з учених досліджував археологічні пам'ятки Волині напередодні XI археологічного з'їзду?

1) І. Каманін; 2) В. Антонович; 3) К. Мельник; 4) М. Іванішев;
5) О. Цинкаловський.

Відповідь: 2; 3.

13. Коли створено товариство дослідників Волині?

1) 1900 р.; 2) 1903 р.; 3) 1905 р.; 4) 1910 р.; 5) 1915 р.

Відповідь: 1.

14. У якому році засновано Музей товариства дослідників Волині?

1) 1900 р.; 2) 1902 р.; 3) 1905 р.; 4) 1910 р.; 5) 1915 р.

Відповідь: 2.

15. У якому році засновано Волинський окружний музей у Луцьку?

1) 1910 р.; 2) 1915 р. 3) 1927 р.; 4) 1929 р.; 5) 1930 р.

Відповідь: 4.

16. У якому місті Волині впродовж 1930–1939 рр. виходив «Рочнік Волинський»?

1) у Луцьку; 2) у Кременці; 3) у Рівному; 4) у Острозі; 5) у Володимирі.

Відповідь: 3.

17. Хто з указаних науковців працював хранителем Волинського музею в Луцьку?

1) О. Цинкаловський; 2) Я. Фіцке; 3) О. Мацко; 4) Я. Гофман;
5) Г. Юзефський.

Відповідь: 2.

18. Коли засновано інститут дослідів Волині?

1) 1949 р.; 2) 1951 р.; 3) 1955 р.; 4) 1960 р.; 5) 1965 р.

Відповідь: 2.

19. Де засновано інститут дослідів Волині?

1) у Вінніпезі; 2) у Мюнхені; 3) у Лондоні; 4) у Варшаві; 5) у Києві.

Відповідь: 1.

20. Коли засновано Українське товариство охорони пам'яток історії та культури?

1) 1960 р.; 2) 1966 р.; 3) 1970 р.; 4) 1975 р.; 5) 1980 р.

Відповідь: 2.

21. Із якого року розпочинається регулярне проведення волинських регіональних краєзнавчих конференцій?

1) 1980 р.; 2) 1985 р.; 3) 1990 р.; 4) 1995 р.; 5) 1997 р.

Відповідь: 2.

22. Коли в Луцьку проводилася 6-та Всеукраїнська краєзнавча конференція?

1) 1985 р.; 2) 1990 р.; 3) 1993 р.; 4) 1997 р.; 5) 2000 р.

Відповідь: 3.

23. Де на Волині зафіксовано найдавніші сліди перебування людини?

1) у м. Луцьку; 2) у с. Ростань; 3) у с. Осниця; 4) у с. Гордище; 5) у м. Ковелі.

Відповідь: 2.

24. У якому з указаних населених пунктів Волині виявлено палеолітичну стоянку?

1) у м. Кременці; 2) у м. Володимирі; 3) у м. Рівному. 4) у с. Гордище; 5) у м. Ковелі.

Відповідь: 1.

25. Хто з учених досліджує неоліт Волині?

1) М. Кучинко; 2) Г. Охріменко; 3) Б. Прищепа; 4) Д. Козак; 5) В. Шкоропад.

Відповідь: 2.

26. Носії якої з археологічних культур на Волині вперше почали використовувати метал?

1) лійчастого посуду; 2) трипільської; 3) кулястих амфор; 4) стжижовської; 5) тшинецької.

Відповідь: 1.

27. Носіями якої археологічної культури в епоху міді заселено Зимнівське городище?

1) лійчастого посуду; 2) трипільської; 3) кулястих амфор; 4) стжижовської; 5) тшинецької.

Відповідь: 1.

28. Укажіть найдавніше городище Волині:

1) Човницьке; 2) Зимнівське; 3) Володимир-Волинське; 4) Коршівське; 5) Шепельське.

Відповідь: 2.

29. Носії якої археологічної культури на Волині будували мегалітичні поховальні споруди?

1) лендельської; 2) трипільської; 3) кулястих амфор; 4) стжижовської; 5) тшинецької.

Відповідь: 3.

30. Де містився найбільший із досліджених могильник стжижівської культури?

1) у м. Луцьку; 2) у смт Торчин; 3) у м. Володимирі; 4) у с. Головне; 5) у с. Берестяному.

Відповідь: 2.

31. Де в Україні розміщувався найбільший могильник із підкльошовими похованнями?

1) у с. Зимному; 2) у с. Головне; 3) у с. Берестяному; 4) у м. Луцьку; 5) у смт Торчин.

Відповідь: 2.

32. *Укажіть найбільший скарб, знайдений на Волині:*

1) Борочицький; 2) Качинський; 3) Ласківський; 4) Городищенський; 5) Перещепинський.

Відповідь: 1.

33. *Хто з указаних учених виділив зубрицьку культуру?*

1) М. М. Кучинко; 2) Д. Н. Козак; 3) В. В. Шкоропад; 4) В. М. Конопля; 5) Ю. М. Нікольченко.

Відповідь: 2.

34. *Хто з указаних учених є автором роботи «Городище «Вал» у Надстир'ї»?*

1) Б. А. Прищепа; 2) Д. Н. Козак; 3) М. М. Кучинко; 4) В. М. Конопля; 5) Ю. М. Нікольченко.

Відповідь: 3.

35. *Де на території Волині розміщувалися «волинські вежі»?*

1) у Володимирі; 2) у с. Старий Чорторийськ; 3) у с. Новоугрузьке; 4) у Луцьку; 5) у Рівному.

Відповідь: 2; 3.

36. *Звідки на Волинь завозилися сокири-кельти?*

1) із Передньої Азії; 2) із Балкано-Дунайського регіону; 3) зі Скандинавії; 4) із Кавказу; 5) із Балтії.

Відповідь: 2.

37. *До якої епохи належить найбільше поширення фібул-шпильок для скріплення одягу?*

1) міді; 2) бронзи; 3) раннього заліза; 4) ранньослов'янської; 5) давньоруської.

Відповідь: 3.

38. *Коли цегла-плінфа використовувалася як будівельний матеріал?*

1) у XI–XII ст.; 2) у XIII ст.; 3) у XIV–XV ст.; 4) у XVI ст.; 5) у XVII ст.

Відповідь: 1.

39. Розставте в хронологічній послідовності складові частини *Літопису Руського*:

1) Київський літопис; 2) Повість минулих літ; 3) Галицько-Волинський літопис.

Відповідь: 2; 1; 3.

40. У якій частині *Літопису Руського* містився опис «Волинської війни 1097–1100 рр.»?

1) Київський літопис; 2) Повість минулих літ; 3) Галицько-Волинський літопис.

Відповідь: 2.

41. У якому році Волинь уперше згадано як землю?

1) 1077 р.; 2) 1097 р.; 3) 1173 р.; 4) 1180 р.; 5) 1187 р.

Відповідь: 3

42. У якому волинському архіві найповніше представлений період історії Волині XIX – поч. XX ст.?

1) Державному архіві Волинської області; 2) Державному архіві Рівненської області; 3) Державному архіві Житомирської області; 4) Державному архіві Хмельницької області; 5) Державному архіві Тернопільської області.

Відповідь: 3.

43. У якому волинському архіві найповніше представлено період історії Волині 20–30-х рр. XX ст.?

1) Державному архіві Волинської області; 2) Державному архіві Рівненської області; 3) Державному архіві Житомирської області; 4) Державному архіві Хмельницької області; 5) Державному архіві Тернопільської області.

Відповідь: 1.

44. У якому волинському архіві збереглися метричні записи про одруження французького письменника Оноре де Бальзака?

1) Державному архіві Волинської області; 2) Державному архіві Рівненської області; 3) Державному архіві Житомирської області;

4) Державному архіві Хмельницької області; 5) Державному архіві Тернопільської області.

Відповідь: 3.

45. Коли створено видавництво «Надстир'я»?

1) 1989 р.; 2) 1992 р.; 3) 1995 р.; 4) 2000 р.; 5) 2005 р.

Відповідь: 2.

46. Коли створено редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки?

1) 1989 р.; 2) 1992 р.; 3) 1995 р.; 4) 2000 р.; 5) 2005 р.

Відповідь: 3.

47. Коли почала виходити газета «Волынские епархиальные ведомости»?

1) 1831 р.; 2) 1867 р.; 3) 1899 р.; 4) 1905 р.; 5) 1910 р.

Відповідь: 2.

48. Коли в Луцьку споруджено перший триповерховий житловий будинок?

1) 1884–1890 рр.; 2) 1890–1895 рр.; 3) 1895–1900 рр.; 4) 1900–1905 рр.; 5) 1905–1910 рр.

Відповідь: 1.

49. Для якого періоду волинської архітектури характерні конструктивізм і функціоналізм?

1) XIX–поч. XX ст.; 2) 20–30-ті рр. XX ст.; 3) другої половини XX ст.; 4) кінця XX ст.; 5) рубежу XX–XXI ст.

Відповідь: 2.

50. Де в Луцьку у 20–30-ті рр. XX ст. збудовано колонію службовців?

1) у районі сучасної школи № 5; 2) у районі краєзнавчого музею; 3) у районі Гнідави; 4) у районі Київської площі; 5) на околиці міста.

Відповідь: 2.

51. Де в Луцьку у 20–30-ті рр. ХХ ст. збудовано офіцерську колонію?

1) у районі сучасної школи № 5; 2) у районі краєзнавчого музею; 3) у районі Гнідави; 4) у районі Київської площі; 5) на околиці міста.

Відповідь: 1.

52. Укажіть найвдалішу архітектурну споруду Луцька 20–30-х років ХХ ст.?

1) Поштамт; 2) Окружне земельне управління; 3) кінотеатр «Сонце»; 4) залізничний вокзал; 5) військові казарми.

Відповідь: 1.

53. Коли в Луцьку завершилося будівництво приміщення обкому КПУ (нині – головний корпус Волинського національного університету імені Лесі Українки)?

1) 1950 р.; 2) 1954 р.; 3) 1956 р.; 4) 1959 р.; 5) 1965 р.

Відповідь: 4.

54. Коли в Луцьку розпочалось спорудження 9-поверхових житлових будинків?

1) у першій пол. 60-х рр.; 2) у другій пол. 60-х рр.; 3) у першій пол. 70-х рр.; 4) у другій половині 70-х рр.; 5) у 80-х рр.

Відповідь: 2.

55. Коли в Луцьку закінчилося будівництво обласної наукової бібліотеки ім. Олени Пчілки?

1) у 1970 р.; 2) у 1974 р.; 3) у 1978 р.; 4) у 1985 р.; 5) у 1990 р.

Відповідь: 2.

56. Коли у Луцьку зведено приміщення обласної державної адміністрації?

1) 1985 р.; 2) 1988 р.; 3) 1991 р.; 4) у 2000 р.; 5) у 2005 р.

Відповідь: 2.

57. Де в Луцьку розмістився перший залізничний вокзал?

- 1) на місці нинішнього вокзалу; 2) на сучасній вулиці Стрілецькій; 3) у центральній частині міста. 4) на околиці міста; 5) у передмісті «Гнідава».

Відповідь: 2.

58. Укажіть східну частину християнського храму.

- 1) вівтар; 2) бабінець; 3) нава; 4) склепіння; 5) колона.

Відповідь: 1.

59. Укажіть центральну частину християнського храму.

- 1) вівтар; 2) бабінець; 3) нава; 4) склепіння; 5) колона.

Відповідь: 3.

60. Укажіть західну частину християнського храму.

- 1) вівтар; 2) бабінець; 3) нава; 4) склепіння; 5) колона.

Відповідь: 2.

61. Який з указаних волинських монастирів має статус Лаври?

- 1) Зимнівський; 2) Почаївський; 3) Милецький; 4) Жидичинський; 5) Низкиничівський.

Відповідь: 2.

62. Укажіть головний монастир Волинської землі в литовсько-руський період її історії.

- 1) Зимнівський; 2) Почаївський; 3) Мильцівський; 4) Жидичинський; 5) Низкиничівський.

Відповідь: 4.

63. Укажіть головний монастир Луцького князівства в руський період історії Волині.

- 1) Зимнівський; 2) Жидичинський; 3) Почаївський; 4) Мильцівський; 5) Низкиничівський.

Відповідь: 2.

64. *Укажіть найдавніше волинське укріплене поселення.*

1) Володимир; 2) городище «Вал» у Надстир'ї; 3) Зимнівське городище; 4) Луцьк; 5) Рівне.

Відповідь: 3.

65. *Коли на Волині були поширені городища-сховища?*

1) у першій пол. I тис.; 2) у середині I тис.; 3) у кінці I тис.; 4) у руський час; 5) у пізньосередньовічний період.

Відповідь: 3.

66. *Коли на Волині збудовано «волинські вежі»?*

1) у XI ст.; 2) XII ст.; 3) у XIII ст.; 4) XV ст.; 5) XVII ст.

Відповідь: 3.

67. *Який із замків належав королеві Боні Сфорца?*

1) Луцький; 2) Олицький; 3) Кременецький; 4) Володимирський; 5) Житомирський.

Відповідь: 3.

68. *Де на Волині в кінці XIX ст. споруджено найпотужніший форт?*

1) у Луцьку; 2) у Дубно; 3) у Рівному; 4) у Житомирі; 5) у Ковелі.

Відповідь: 2.

69. *Яка складова частина топоніміки досліджує назви водних об'єктів (річок, озер, боліт)?*

1) ойконіміка; 2) гідроніміка; 3) мікротопоніміка; 4) антропоніміка; 5) урбаноніміка;

Відповідь: 2.

70. *Носії якої з указаних культур належать до балто-слов'янської мовної спільності?*

1) шнурової кераміки; 2) ямної; 3) катакомбної; 4) зрубної; 5) руської.

Відповідь: 1.

71. Як раніше називалося місто Звягель?

- 1) так само; 2) Сапогинь; 3) Новоград-Волинський; 4) Шумськ;
5) Тихомль.

Відповідь: 3.

72. Укажіть магнатські роди, назви яких походять від топонімів?

- 1) Сангушки; 2) Замойські; 3) Четвертинські; 4) Острозькі; 5) Чарторийські.

Відповідь: 2; 3; 4; 5.

73. Назва «Волинь» походить від:

- 1) назви свійської тварини; 2) назви міста Волинь; 3) назви гористої місцевості; 4) племінної назви волинян; 5) сучасної назви області.

Відповідь: 4.

74. Коли на Волині проживали германці?

- 1) I–II ст.; 2) II–V ст.; 3) VI–VII ст.; 4) VIII–X ст.; 5) XII–XIII ст.

Відповідь: 2.

75. Носії вельбарської археологічної культури були:

- 1) слов'янами; 2) балтами; 3) германцями; 4) фіно-уграми; 5) романцями.

Відповідь: 3.

76. Коли на Волині з'явилися перші росіяни?

- 1) у XII–XIII ст.; 2) у XVI ст.; 3) у XVIII ст.; 4) у XIX ст.; 5) у XX ст.

Відповідь: 2.

77. У яких сучасних назвах на Волині більшою мірою збереглися польські топоніми?

- 1) залізничних станцій; 2) промислових підприємств; 3) сільсько-господарських підприємств; 4) населених пунктів; 5) вулиць.

Відповідь: 1.

78. Яка приставка до назви населеного пункту в пізньому середньовіччі свідчила про його український характер?

- 1) «український»; 2) «руський»; 3) «польський»; 4) «татарський»; 5) «німецький».

Відповідь: 2.

79. До якого часу належить перша згадка про перебування німців на Волині?

- 1) XIII ст.; 2) XV ст.; 3) XVII ст.; 4) XIX ст.; 5) XX ст.

Відповідь: 1.

80. До якого часу належить перша згадка про перебування євреїв на Волині?

- 1) XIII ст.; 2) XV ст.; 3) XVII ст.; 4) XIX ст.; 5) XX ст.

Відповідь: 1.

81. Скільки німців проживало на території Волинської губернії в кінці XIX ст.?

- 1) близько 20 тис.; 2) близько 50 тис.; 3) близько 100 тис.; 4) близько 200 тис.; 5) близько 300 тис.

Відповідь: 4.

82. На яких ґрунтах переважно осідали німецькі колоністи?

- 1) родючих; 2) середньої якості; 3) малородючих; 4) різних; 5) чорноземних.

Відповідь: 3.

83. Коли на Волині з'являються чеські колоністи?

- 1) XVI ст.; 2) XVII ст.; 3) XVIII ст.; 4) XIX ст.; 5) XX ст.

Відповідь: 4.

84. У якій частині Волинської губернії зосереджувалися чеські колонії?

- 1) у західній частині; 2) між Луцьком, Рівним, Дубном; 3) у східній частині; 4) у районі Житомира; 5) на півдні губернії.

Відповідь: 2.

85. *Культивування якої сільськогосподарської культури було характерне для чеських колоністів?*

1) цукрового буряка; 2) жита; 3) хмелю; 4) картоплі; 5) пшениці.

Відповідь: 3.

86. *Скільки чеських колоністів проживало на території Волинської губернії на поч. ХХ ст.?*

1) близько 30 тис.; 2) близько 70 тис.; 3) близько 100 тис.; 4) близько 200 тис.; 5) близько 300 тис.

Відповідь: 1.

87. *Скільки євреїв проживало на території Волинської губернії на початку ХХ ст.?*

1) близько 30 тис.; 2) близько 70 тис.; 3) близько 100 тис.; 4) близько 200 тис.; 5) близько 500 тис.

Відповідь: 5.

88. *Яке волинське місто мало образну назву «Єрусалим Волині»?*

1) Володимир; 2) Житомир; 3) Бердичів; 4) Рівне; 5) Луцьк.

Відповідь: 3.

89. *У якому місті Волині існувала найбільша колонія караїмів?*

1) Луцьку; 2) Кременці; 3) Житомирі; 4) Острозі; 5) Ковелі.

Відповідь: 1.

90. *Коли в Луцьку кількість вірменів була найбільшою?*

1) у ХІІІ ст.; 2) у ХV ст.; 3) у ХVІІІ ст.; 4) у ХІХ ст.; 5) у ХХ ст.

Відповідь: 3.

91. *Як називається культова споруда іудеїв?*

1) церква; 2) синагога; 3) кенаса; 4) костел; 5) мечеть.

Відповідь: 2.

92. *Як називається культова споруда караїмів?*

1) церква; 2) синагога; 3) кенаса; 4) костел; 5) мечеть.

Відповідь: 3.

93. Де на Волині існувала найбільша колонія татар?

1) у Кременці; 2) в Острозі; 3) у Луцьку; 4) у Володимирі; 5) у Житомирі.

Відповідь: 2.

94. Який литовський князь привів на Волинь караїмів?

1) Міндовг; 2) Гедимін; 3) Любарт; 4) Вітовт; 5) Свидригайло.

Відповідь: 4.

95. Яку площу обіймає Волинь як історико-географічний регіон?

1) близько 20 тис. км²; 2) близько 40 тис. км²; 3) близько 50 тис. км²; 4) близько 70 тис. км²; 5) близько 100 тис. км².

Відповідь: 4.

96. Хто з указаних науковців працював у Волинському музеї в Луцьку?

1) О. Цинкаловський; 2) Я. Фіцке; 3) О. Мацко; 4) С. Гамченко; 5) П. Тутковський.

Відповідь: 2; 3.

97. У яких населених пунктах на Волині в середньовічний період існували папірні?

1) м. Луцьк; 2) с. Новостав; 3) м. Острог; 4) м. Рівне; 5) с. Четвертня.

Відповідь: 2; 3.

98. Розставте в хронологічній послідовності складові частини Літопису Руського.

1) Київський літопис; 2) Повість минулих літ; 3) Галицький літопис; 4) Волинський літопис.

Відповідь: 2; 1; 3; 4.

99. Зимнівське городище заселене в:

1) неоліті; 2) бронзовому віці; 3) ранньозалізному віці; 4) ранньослов'янському періоді; 5) руському періоді.

Відповідь: 4.

100. Укажіть періоди найбільшої активізації краєзнавчого руху на Волині у ХХ ст.?

1) 20-ті рр.; 2) 40-ві рр.; 3) 50-ті рр.; 4) 60-ті рр.; 5) 70-ті рр.

Відповідь: 1; 4.

101. Укажіть послідовність існування адміністративно-територіальних одиниць на території Волині.

1) губернія; 2) область; 3) воєводство; 4) земля; 5) князівство.

Відповідь: 5; 4; 3; 1; 2.

102. Укажіть послідовність використання типів цегли в монументальному будівництві Волині.

1) брущата цегла; 2) плінфа; 3) пальчата цегла 4) силікатна цегла.

Відповідь: 2; 1; 3; 4.

103. Із зазначених волинських замків укажіть замки бастіонного типу.

1) Володимирський; 2) Луцький; 3) Острозький; 4) Олицький; 5) Кременецький;

Відповідь: 4.

104. Із наведеного переліку виберіть місцевих волинських археологів.

1) М. М. Кучинко; 2) В. М. Конопля; 3) Д. Н. Козак; 4) Б. А. Прищепа; 5) Ю. М. Кухаренко.

Відповідь: 1; 4.

105. Укажіть, які із названих міст були адміністративно-територіальними центрами всієї Волині.

1) Володимир; 2) Луцьк; 3) Рівне; 4) Житомир; 5) Шепетівка.

Відповідь: 1; 2; 4.

106. Укажіть, які з міст не були адміністративно-територіальними центрами всієї Волині.

1) Володимир; 2) Луцьк; 3) Рівне; 4) Житомир; 5) Шепетівка.

Відповідь: 3; 5.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Тернопіль: АСТОН, 1999. 206 с.
2. Близняк М. Історичне краєзнавство: навчальний посібник. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. 236 с.
3. Бойко М. Бібліографія волинезнавства в Північній Америці (1949–1993). Блумінгтон, Індіана: [б. в.], 1993. 125 с.
4. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині: монографія. Кн. 1. Луцьк: РВВ «Вежа», 2003. 238 с.
5. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині: монографія. Кн. 2. Луцьк: РВВ «Вежа», 2003. 214 с.
6. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волинської області (1939–2019 роки). Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. 534 с.
7. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
8. Волинська область за роки Радянської влади (1940–1966 рр.): статист. зб. Львів: Каменяр, 1969. 314 с.
9. Волинська область: Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1981 р. Львів: Каменяр, 1981. 134 с.
10. Волинь за роки незалежності: статист. зб. Луцьк: Надстир'я, 2001. 383 с.
11. Гаврилюк В. В. З історії Волинських полків. Луцьк: Ініціал, 2000. 144 с.
12. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). Луцьк: РВВ «Вежа», 2002. 531 с.
13. Голубко В., Качараба С., Середяк А. Історичне краєзнавство: навч. посіб. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. 130 с.
14. Гуртовий Г. Волинь – край козацький. Луцьк: Надстир'я, 2000. 352 с.
15. Давидюк В. Зачароване Полісся: публ. лекція, прочитана в Східно-європ. нац. ун-ті ім. Лесі Українки 5 лист. 2012 р., розширена та доповн. Луцьк: Терен, 2018. 272 с.

16. Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда. Львів: Світ, 1992. 176 с.
17. Давнлюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 310 с.
18. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури. Луцьк: Надстир'я, 2000. 97 с.
19. Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині. Луцьк: Надстир'я, 1997. 108 с.
20. Дем'янюк О., Пасюк І. Воєнна історія Волині: іст. нариси: у 4 т. Давня доба – кінець XVIII ст. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. Т. 1. 236 с.
21. Дем'янюк О., Пасюк І., Яровенко С. Воєнна історія Волині: іст. нариси: у 4 т. XIX ст. – початок XX ст. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. Т. 2. 288 с.
22. Денисюк В. Літопис Камінь-Каширщини. Луцьк: Надстир'я, 2001. 524 с.
23. Державний архів Волинської області. Путівник. Луцьк: Надстир'я, 2011. 952 с.
24. Етнічна історія давньої України. П. П. Толочко [та ін.]. Київ: [б. в.], 2000. 276 с.
25. Західне Полісся: історія та культура: монографія / наук. ред. В. К. Баран. Луцьк: Волин. обл. друк., 2012. 784 с.
26. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: джерела та матеріали. Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2013. 165 с.
27. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Сопла з Жидичина. *Археологія*. 2010. № 2. С. 74–86.
28. Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). Житомир: [б. в.], 1998. 192 с.
29. Історія Волині: навч. посіб. / ред.: І. Ворончук. Київ; Харків: Вид. Олександр Савчук, 2021. Т. 1. 384 с.
30. Історія Волині: наук.-поп. вид. / ред. М. М. Кучерепа. Суми: Університет. кн., 2023. 669 с.
31. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. Київ: Вид-во АН УРСР, 1970. 746 с.

32. Історичне краєзнавство. Напрями та методи історикокраєзнавчих досліджень: курс лекцій / В. Є. Голубко, А. В. Середяк, Р. Я. Генег [та ін.]. Ч. II. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 304 с.
33. Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 1991 рік. Луцьк: [б. в.], 1990. 65 с. [та наступні].
34. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підруч. і посіб., 2003. 384 с.
35. Кравчук П. А. Книга рекордів Волині 2005. 3-тє вид. Луцьк: Волин. обл. друк.; Любешів: «Ерудит», 2005. 304 с.
36. *Краєзнавство*. 1993. № 1. 48 с. [та наступні].
37. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел: монографія. Київ: [Ін-т укр. археографії], 1993. 184 с.
38. Кучинко М. М., Охріменко Г. В., Петрович В. В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). Луцьк: Волин. обл. друк., 2004. 260 с.
39. Кучинко М. Археологія Волині. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 202 с.
40. Кучинко М. М., Кучинко З. М. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк: Волин. кн., 2007. 172с.
41. Кушнарєнко Н. М. Бібліотечне краєзнавство: підруч. Київ: Знання, 2007. 502 с.
42. Левада М. Історія Сераховичівського скарбу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2021. Вип. 25. С. 318–333.
43. Літопис Руський. За Іпатіївським списком / пер. Л. Махновець. Київ: [б. в.], 1989. 591 с.
44. Мазурик Ю., Мамчич Т., Златогорський О., Хомич П. [та ін.]. Гідроархеологічна знахідка човна-довбанки (моноксил) на річці Стир біля села Старосілля. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: наук. зб.* Луцьк, 2021. Вип. 71. С. 20–26.
45. Мельник С. В., Колісник Б. І. Літопис волинського лісу. Луцьк: Волин. обл. друк., 2004. 320 с.
46. Надольська В. В. Вірменська громада Луцька: основні етапи розвитку. *Україна – Вірменія: історія, культура, туризм: матеріали і*

- тези міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 15–16 квіт. 2019 р.]. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. С. 196–200.
47. Надольська В., Смялко Б. Російська меншина на Волині. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край*: матеріали ІХ наук. іст.-краєзнавч. конф. Луцьк: Надстир'я, 1998. С. 277–280.
 48. Наконечний В. Голокост на Волині: жертви і пам'ять. Луцьк: [б. в.], 2003. 68 с.
 49. Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. Київ: Наук. думка, 1979. 183 с.
 50. Ономастика Полісся / ред.: І. М. Желізняк; НАН України; Ін-т укр. мови. Київ: [б. в.], 1999. 234 с.
 51. Основи краєзнавства: підручник для студентів закл. вищ. освіти / НАН України, Нац. спілка краєзнавців України; за ред. О. П. Реєнта; вид. 2-ге, доповн. Київ: [б. в.], 2021. 376 с.
 52. Павлюк І. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917–1939). Львів; Луцьк: Надстир'я, 1997. 180 с.
 53. Пажимський О. М. Садибні ансамблі Подільської Волині. Самчики; Хмельницький: [б. в.], 1997. 215 с.
 54. Панишко С. Д. Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «Motte» на Волині. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип. 4 (21). С. 61–70.
 55. Поляки на Волині: історія і сучасність. *Науковий збірник «Велика Волинь»*. Т. 30. Житомир: Вид. М. Косенко, 2003. 360 с.
 56. Прищепа Б. А. Погоринські міста в Х–ХІІІ ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. 297 с.
 57. Прищепа Б. А., Прищепа О. П. Історичне краєзнавство Волині: навч. посіб. Рівне: ППДМ, 2008. 352 с.
 58. Прищепа О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. Рівне: [б. в.], 2006. 223 с.
 59. Пясецький В. Е., Мандзюк Ф. Г. Вулиці і майдани Луцька: іст.-краєзнавч. довід. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 400 с.
 60. Пясецький В. Луцьк. Старе місто: іст.-краєзнавч. нариси. Кн. 1. Луцьк: Волин. старожитності, 2013. 336 с.

61. Рожко Володимир. Печерні монастирі Волині і Полісся: іст.-краєзнавч. нарис. Луцьк: Волин. кн., 2008. 256 с.
62. Рожко В. Монастир Святого Миколая в селі Мильці. Луцьк: Волин. обл. друк., 2018. 208 с.
63. Рожко В. Монастир Святої Троїці під Чорторийськом. Луцьк: Волин. обл. друк., 2018. 96 с.
64. Савчук П. Дубенський форт. Рівне: Ліста, 2001. 288 с.
65. Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець: Кременецько-Почаївський держ. іст.-архіт. заповідник, 2017. 315 с.
66. Теліженко С., Манько В. Різночасові пам'ятки поблизу села Ратнів на Волині: дослідження 2015 року. Київ; Ратнів: Гурович В. Г., 2021. 203 с.
67. Терський С. В. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. Львів: Львів. політехніка, 2010. 380 с.
68. Торгівля на Україні XIV – сер. XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. Київ: Наук. думка, 1990. 408 с.
69. Троневи́ч П. О. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003. 198 с.
70. Федчук О. М. Волинська духовна семінарія в умовах радянської тоталітарної системи (1945–1964 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2018. 251 с.
71. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1984. Т. 1. 601 с.
72. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1986. Т. 2. 580 с.
73. Чабай В. П., Ступак Д. В., Весельський А. П., Дудник Д. В. Стоянка Бармаки в контексті епіграфету Середнього Подніпров'я. *Археологія і давня історія України*: зб. наук. праць. Київ: ІА НАН України, 2020. Вип. 4 (37). С. 107–125.
74. Черняхівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. Кременець: Папірус, 1999. 320 с.

75. Чучман Л. П. Берестечко: іст.-краєзнавч. нарис. Луцьк: Надстир'я, 1997. 72 с.
76. Шабаровський В. Караїми на Волині. Штрихи до портрета загадкового народу. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2013. 252 с.
77. Шульга С. А. Чехи в Західній Волині: від оселення до реєміграції. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 472 с.
78. Шульгач В. П. Гідронімія басейну Стиру. Київ: Наук. думка, 1993. 142 с.
79. Шульгач В. П. Ойконімія Волині: етимолог. слов.-довід. Київ: Кий, 2001. 189 с.

Навчальне видання

Панишко Сергій Дмитрович

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ВОЛИНИ

Навчальний посібник

Літературний редактор *Галина Дробот*

Верстка *Ілони Савицької*

Формат 60×84 ¹/₁₆. Обсяг 7,9 ум. друк. арк., 7,46 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 120. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 0669362549).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.